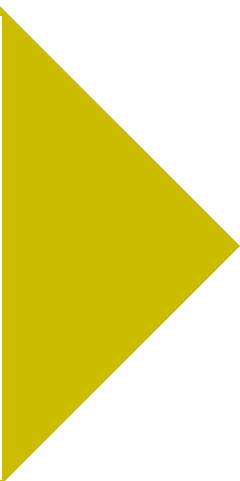

HELIKON

IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

4 *Új elméletek kereszteződésében* *A romantika francia aspektusai*

HELIKON

IRODALOM- ÉS KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

A BÖLCÉSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

REVUE DE L'INSTITUT D'ÉTUDES LITTÉRAIRES

DU CENTRE DE RECHERCHE DES SCIENCES HUMAINES

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG / COMITÉ DE RÉDACTION

FÖLDES GYÖRGYI

főszerkesztő / directrice de la revue

VARGA LÁSZLÓ

a szerkesztőbizottság elnöke / président du comité de rédaction

T. ERDÉLYI ILONA

KALAVSZKY ZSÓFIA

KARAFIÁTH JUDIT

könyvrovat / livres

KÁLI ANITA és RADNAI DÁNIEL

technikai szerkesztő / révision des textes

MAJOR ÁGNES

MUNTAG VINCE

RÁKAI ORSOLYA

SZABÓ-REZNEK ESZTER

SZENTPÉTERI MÁRTON

SZILI JÓZSEF

TIMÁR ANDREA

VIRÁGH ANDRÁS

SZERKESZTŐSÉG / SECRÉTARIAT DE LA RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Tel.: +36-1-279-2762, fax: +36-1-385-3876

E-mail: foldes.gyorgyi@abtk.hu

<http://helikonfolyoirat.hu>

2024/4. – LXX. évfolyam
Megjelenik negyedévenként

2024/4. – LXX. année
Revue trimestrielle

Új elméletek kereszteződésében

A romantika francia aspektusai

Jelen *Helikon*-számban a romantika francia aspektusairól olvashatók tanulmányok a médiakultúra, a tudományos elméletek, a filozófia, valamint a francia forradalom heterogén tematikáin belül, komplex elméleti keretek között. Ezek a 21. századi új elméleti keretek részint francia szerzők művei, részint a francia romantika egyes képviselőit vagy elemeit kritizáló angolszász szerzők nyomán körvonalazódnak. A kortárs médiakultúra elméletei rávilágítanak az egyre jelentősebbé váló írott sajtó hatására a francia romantikában, így jól látható lesz, hogy a sajtótermékek egyre nagyobb számban való elterjedése új elméleti és módszertani kereteket jelent a francia 19. században. A sajtó kultúrtörténete többé nem csupán egy irodalomtörténeti kontextus, hanem a romantikus irodalmi folyamatokat alapvetően meghatározó dimenzió. Az irodalmi, különösen a romantikus szövegekben érzékelhető változást egyfajta episztemológiai paradigmaváltásnak is nevezhetjük, amikor a korabeli tudományos felfedezések és elméletek hatására egy új romantikus poétika születik. Az erről szóló tanulmány ismerteti a 2000-es évek elején konceptualizált episztemokritikai módszert, amely képes feltárni az irodalmi szövegekből a különböző tudásokat hordozó mélyrétegeket, és az episztemokritika módszer segítségével elemzi Chateaubriand és Stendhal egy-egy művét. Alain Badiou és Jacques Rancière filozófiája nem a romantika kortárs felfogását illusztrálja, hanem éppen ellenkezőleg, a két filozófusról készült tanulmány a romantika nyomait keresi és tárja fel a szövegekben úgy, hogy párbeszédbe állítja őket. A párbeszéd közös kiindulópontja Hegel elgondolása a romantikus bensőségről. Egy másik, nagyhatású francia filozófus, Bruno Latour és a romantika viszonyát vizsgálja a következő tanulmány. Ehhez áttekinti Latour recepcióját, pályájának főbb átlomásait és a vitákat, melyek során ez a rendkívül szerteágazó életmű kibontakozott. Emellett az *Essays in Romanticism* folyóirat 2024-es különszámát elemmezve mutatja be, hogyan hasznosíthatók Latour elméleti konstrukciói Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau vagy éppen Oludah Equiano elemzése során. A francia forradalom recepciója és kritikája jelenik meg kulcsfontosságú angol regényekben, amelyek a forradalom idején vagy közvetlenül azt követően születtek. Az erről szóló elemzés ezeket a regényeket vizsgálja, és újragondolja a történelmi regény hagyományos műfaji narratíváit. Az ezt követő tanulmányban szintén a francia forradalom, illetve Rousseau szentimentalizmusá-

nak kritikájáról olvashatunk Coleridge és Hannah Arendt a francia forradalmi terrorról adott láttelele alapján. Arendt holokauszt utáni antiszentimentalizmusa egyrészt a francia forradalmi terrorra adott válaszához kapcsolódik, másrészt a 19. századi konzervatív brit reakciók visszhangjának tűnik, amelyek elítélik a forradalmi fanatizmust. A különszám legvégén Mary Wollstonecraft *A nők jogaiért (A Vindication of the Rights of Woman)* című, 1792-ben megjelent vitairatából olvashatók részletek, magyarul most először. Az angol író-filozófus ezekben a részekben Jean-Jacques Rousseau álláspontjával száll vitába a nők helyzetével, megítélésével és neveltetésével kapcsolatban.

A számot ÁDÁM Anikó, RUTTKAY Veronika és TIMÁR Andrea szerkesztették.

A la croisée de nouvelles théories: les aspects français du romantisme

Ce numéro présente des études sur les aspects français du romantisme dans les thèmes hétérogènes de la culture médiatique, des théories scientifiques, de la philosophie et, enfin, de la Révolution française, dans un cadre théorique complexe. Ces nouveaux cadres théoriques du 21e siècle sont esquissés d'une part par des auteurs français et d'autre part par des auteurs anglo-saxons qui critiquent certains représentants ou éléments du romantisme français. Les théories de la culture médiatique de nos jours mettront en évidence l'influence de la presse écrite de plus en plus importante dans le romantisme français, et l'on verra que la prolifération des produits de presse au 19e siècle français fournit un nouveau cadre théorique et méthodologique. L'histoire culturelle de la presse n'est plus seulement un contexte historico-littéraire, mais une dimension qui a fondamentalement façonné les processus littéraires romantiques. Le changement dans les textes littéraires, en particulier dans les textes romantiques, peut être décrit comme une sorte de changement de paradigme épistémologique, où une nouvelle poétique romantique est née sous l'influence des découvertes et des théories scientifiques contemporaines. L'article qui en parle décrit la méthode épistémocritique conceptualisée au début des années 2000. Cette approche est capable de révéler les couches profondes de la connaissance dans les textes littéraires. L'étude, tout en utilisant la méthode épistémocritique, analyse une œuvre de Chateaubriand et Stendhal. Les philosophies d'Alain Badiou et de Jacques Rancière n'illustrent pas une compréhension contemporaine du romantisme, bien au contraire, l'étude présentant les deux philosophes français cherche et révèle des traces du romantisme dans leurs textes en les mettant en dialogue. Le point de départ commun de ce dialogue est l'idée de l'intimité romantique chez Hegel. Un autre philosophe français influent, Bruno Latour et son lien au romantisme sont examinés dans l'article suivant. Pour ce faire, il passe en revue la réception de Latour, les principales étapes de sa carrière et les débats qui se sont déroulés au cours de cet œuvre très diversifiée. Il montrera également comment les constructions théoriques de Latour peuvent être utilisées lors de l'analyse des textes de Blake, de Wordsworth, d'Henry David Thoreau ou d'Olaudah Equiano, en relisant le numéro spécial de 2024 de la revue *Essays in Romanticism*. La réception et la critique de la Révolution française se reflètent dans les principaux

romans anglais écrits pendant ou immédiatement après la Révolution. L'analyse qui les examine arrive à reconsidérer les récits de genre traditionnels du roman historique. Le dernier essai est également une critique de la Révolution française et du sentimentalisme de Rousseau, basée sur la vision de Coleridge et de Hannah Arendt sur la terreur révolutionnaire française. L'anti-sentimentalisme post-holocauste d'Arendt est à la fois lié à sa réponse à la terreur révolutionnaire française et semble faire écho aux réactions conservatrices britanniques du 19e siècle qui condamnent le fanatisme révolutionnaire. Le numéro se termine par des extraits du pamphlet révolutionnaire de Mary Wollstonecraft, *A Vindication of the Rights of Woman* (1792), traduit pour la première fois en hongrois. Dans les sections sélectionnées, Wollstonecraft livre une critique des vues de Rousseau sur la nature, le rôle et l'éducation des femmes.

Ce numéro a été dirigé par Anikó ÁDÁM, Veronika RUTTKAY et Andrea TÍMÁR.

At the Crossroads of New Theories: French Aspects of Romanticism

Our issue presents a selection of papers on Romanticism's French connections discussing themes of media culture, scientific thought, philosophy and the multifaceted response to the French Revolution. Contributions apply complex 21st-century theoretical perspectives focusing on the work of French authors or, conversely, on English-language authors engaging with figures or theories associated with French Romanticism. Contemporary approaches to media culture highlight the increasingly dominant role of newspapers and periodicals in the shaping of French Romanticism. From such a perspective, the cultural history of the press is no longer just another context for literary history to consider, but a key dimension defining the ways romantic literature developed. The overall transformation characterizing the literature of the age – and particularly romantic literature – may also be understood as a kind of paradigm shift in epistemology, where new scientific theories and discoveries facilitated the emergence of romantic poetics. The paper dealing with the recent “epistemocritical method” explains how this was first conceptualized in the early 2000s with the aim of bringing to light different kinds of knowledge from the deep layers of literary texts. It then proceeds to demonstrate the possible applications of this method in the case of individual works by Chateaubriand and Stendhal. The contemporary philosophies of Alain Badiou and Jacques Rancière appear in this issue not in order to show how Romanticism is understood in our time but, conversely, to reveal traces of Romanticism in the two philosophers' texts, while also bringing them into dialogue with each other. The starting point for this conversation is provided by Hegel's discussion of romantic interiority. The next paper delves into the work of French philosopher, sociologist and anthropologist of science Bruno Latour and his influence in current romantic studies. The author surveys Latour's rich and highly versatile oeuvre and its ongoing reception, paying special attention to the debates through which they have evolved over the years. Looking at the 2024 special issue of *Essays in Romanticism*, the paper considers how Latourian methods and theoretical concepts may be applied to the interpretation of authors such as Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau or Olaudah Equiano. The reception and critique of the French Revolution is in the centre of the following contribution focusing on a selection of novels by

British women authors. Written during or shortly after the time of the French Revolution, these novels creatively engage with the classical tradition of exemplary history, making us rethink received narratives about the rise of the genre of the historical novel. The next paper draws a parallel between S. T. Coleridge's critique of Rousseau's sentimentalism and that of Hannah Arendt, both of whose positions were articulated in connection with the atrocities committed during the Terror in the French Revolution. Arendt's post-Holocaust anti-sentimentalism may be linked, on the one hand, to her response to revolutionary terror, on the other hand, it appears to be echoing 19th-century British conservative reactions condemning the fanaticism of the French Revolution. The issue ends with excerpts from Mary Wollstonecraft's groundbreaking pamphlet *A Vindication of the Rights of Woman* (1792), translated for the first time into Hungarian. In the selected sections Wollstonecraft delivers a devastating critique of Rousseau's views on the nature, role and education of women.

The issue was edited by ANIKÓ ÁDÁM, VERONIKA RUTTKAY and ANDREA TIMÁR.

TANULMÁNYOK

ÁDÁM ANIKÓ – RUTTKAY VERONIKA – TIMÁR ANDREA

Bevezető

adam.aniko@btk.ppke.hu
ORCID 0000-0001-5334-0365

ruttkayveron@gmail.com
ORCID 0000-0003-3637-3346

timar.andrea@btk.elte.hu
ORCID: 0000-0002-1983-1790

— HELIKON —

Introduction

Abstract

This paper introduces the thematic issue entitled *At the Crossroads of New Theories: French Aspects of Romanticism*. The editors explain the focus and objectives of the present collection and its connections with the journal's previous issue on new approaches to English Romanticism. They provide an overview of individual contributions together with their most important theoretical contexts.

Keywords: Romanticism, new theories, French aspects, scientific theories, philosophy, media, French Revolution

A *Helikon* folyóirat a romantika francia aspektusairól szóló tematikus száma az angol romantikát a kortárs elméletek tükrében bemutató előző szám folytatása. A címben szereplő francia aspektusok – a médiakultúra, a tudományos elméletek, a filozófia, végül a francia forradalom hatása – nagyon különböző szerzők műveiben és látszólag heterogén tematikákon belül, heterogén elméleti keretek között jelennek meg. A szám logikája ugyanakkor éppen ebből a sokféleségből fakad. A szerkesztők célja az volt, hogy a kanonizált, az oktatásban egyszerű sémákra és sztereotípiákra redukálódott romantikafelfogást új megvilágításba, 21. századi kortárs elméleti keretekbe helyezze, és ezzel árnyalja, adott esetben lerombolja a valóságtól eltávolodott, az ideák világában tevékenykedő, melankolikus, tétlen romantikus költőről vagy művésztől alkotott képet.

Árnyalni kell azonban magát a romantika kifejezést is, ugyanis nem csupán időben tolódnak el a romantikáról szóló elméletek, filozófiák, új esztétikai programok egyik kultúráról és nyelvről a másikra, hanem a romantikafogalom jelentéstartalma is különböző kiterjedésű az egyes nemzeti irodalmakban, és ezeken belül is változik. Az egyes romantikák nagyon eltérő hagyományokból táplálkoznak, jóllehet közvetlen kölcsönhatások is kimutathatók közöttük, mint az angol és francia romantika esetében. Figyelembe kell vennünk az időeltolódást – a francia romantika legkésőbb talán 1800 körül kezdődött, és nagyjából 1850-ig, vagyis a Második Császárságig tartott. De nem hagyhatunk figyelmen kívül olyan traumatikus politikai eseményeket sem, mint a francia forradalom, amely sok minden más mellett átalakította a történeti és az intim idő dimenzióit az irodalmi szövegekben; nyomában új érzékenység, új műfajok és új költői nyelv született. A tematikus szám elméleti kereteit részint francia szerzők, részint a francia romantika egyes képviselőit vagy vetületeit kritizáló angolszász szerzők nyomán rajzoltuk meg, s bár nem törekedhettünk teljességre, annyira sokfélék és multidiszciplinárisak az új megközelítések, mégis kirajzolódik egyfajta paradigmaváltás a romantika egyes jelenségeinek és szerzőinek megítélése terén.

Kálai Sándor *A francia romantika és a médiakultúra* című tanulmányában a sajtótörténet és a 21. századi médiakultúra elméleti keretein belül vizsgálja az egyre jelentősebbé váló írott sajtó hatását a francia romantikára, és megállapítja, hogy a sajtótermékek elterjedése új elméleti és módszertani kereteket jelent a francia 19. században. A sajtó kultúrtörténete így többé nem csupán egy irodalomtörténeti kontextus vagy valamiféle kutatást segítő kiegészítő terület, hiszen sokkal mélyebben befolyásolta az irodalmi élet és al-

kotás dimenziót. Sőt megfordítva a módszertant, az irodalmat nem lehet médiatörténeti aspektusok vizsgálata nélkül kutatni és megérteni. A 19. századi romantikus irodalom egyfelől egyre önállóbbá és függetlenebbé válik, másfelől sokrétű kapcsolatot tart fenn a többi társadalmi rendszerrel. Mindezek a változások a 19. század első felétől Franciaországban mélyen befolyásolják az írói stratégiákat, az olvasói szokásokat, a legitimáció módozatait. A tanulmány arra is rámutat, hogy az elmúlt húsz-huszonöt évben a 19. századi kulturális gyakorlatok vizsgálatakor a francia irodalomtörténészek és az időben nem sokkal korábban intézményesült kultúratörténetet képviselő történészek termékeny és eredményes párbeszédbe kezdtek, ami mind elméletileg, mind módszertanilag tovább gazdagíthatja a francia romantikáról folytatott elméleti diskurzust, amely az irodalmat elsősorban kommunikációs folyamatként fogja fel.

Ádám Anikó tanulmánya *Az irodalom tudásközvetítő szerepe. Romantika és episztemokritika* címmel rámutat, hogy az irodalmi szövegekben érzékelhető változást egyfajta episztemológiai paradigmaváltásnak is nevezhetjük, amikor a korabeli tudományos felfedezések és elméletek hatására egy új romantikus poétika születik, a kimondható dolgokról a hangsúly a kimondhatatlanra helyeződik át, amikor a descartes-i forgómozgásból newtoni vonzás lesz, Carl von Linné nomenklatúrájából darwini evolúció, a hierarchiából pedig egyenlőség. A tanulmány ismerteti a 2000-es évek elején konceptualizált episztemokritikai módszert, amely képes feltárni az irodalmi szövegekből a különböző tudásokat hordozó mélyrétegeket, és amely segít megérteni, hogy a romantika korában született művek hogyan adaptálják a fenti folyamatokat. Ezt illusztrálандó a francia romantika poétikáját megalapozó François René de Chateaubriand és a romantikus érzékenység francia elméletét kidolgozó Stendhal egy-egy művét elemezi episztemokritikai módszerrel.

Matuz Bence *Esemény és egyenlőség – a romantika nyomai a kortárs francia filozófiában. Alain Badiou és Jacques Rancière* című írásában a két francia filozófus, Alain Badiou és Jacques Rancière szövegeinek segítségével nem a romantika kortárs felfogását írja le, hanem éppen ellenkezőleg, a romantika nyomait keresi és tárja fel a két filozófus gondolkodásában úgy, hogy párbeszédbe állítja őket. A párbeszéd közös kiindulópontja Hegel elgondolása a romantikus bensőségről. A romantikus szubjektum ugyanis éppúgy megjelenhet kiábrándultság, lemondás és *spleen* képében, mint aktív, forradalmi alakban. A bensőség azért jelentheti az ellentétek áthidalását, mert végtelenként tételeződik. A két francia filozófus nem, vagy csak ritkán hivatkozik a romantikára esztétikai, illetve eszmetörténeti okfejtésekben, a kritikai elmélet keretein be-

lül azonban mindketten tárgyalják a romantika egyik központi problémáját, a szubjektum lehetséges emancipációjának kérdését. Rancière és Badiou ennyiben tehát tekinthetők úgy, mint a romantika eszmetörténeti hagyományának kortárs folytatói. A tanulmány szerzője Bagi Zsolt *Az esztétikai hatalom elmélete* című értekezésének egyik központi különbségtételére támaszkodik, amely a kritikai kultúrán belül elválasztja a disszenzuális és a konszenzuális kultúrát. Ez a fogalmi háló segíthet rávilágítani Rancière és Badiou kultúraértelmezésének főbb különbségeire, amelyek részben leképezik, részben továbbgondolják a romantika hegei koncepciójának szubjektumfogalmát. Az elemzés megmutatja, hogy Badiou eseményalapú, disszenzuális kultúrakoncepciója olyan szubjektumot feltételez, amely a lehetőséghorizont folytonos tágítását célozza meg. Rancière kritikai elmélete ezzel szemben egyenlőségelvű, nála a szubjektum inkább az elidegenedés felszámolására, a külvilággal való adekvát viszony restaurációjára törekszik, és nem a radikálisan új felmutatására.

A romantika idején még sokféle átjárás nyílt tudomány és irodalom, illetve humán és reál tudományok között, miközben már a későbbi elválasztottság is megjelent – ezzel is foglalkozik Zemplén Gábor *Latouri kaleidoszkóp és romantikus irodalom* című írása. A szerző közelebbről azt járja körül, miként válhatott fontos vonatkoztatási ponttá a francia tudományfilozófus, -szociológus és -antropológus Bruno Latour (1947–2022) munkássága a kortárs romantika-kutatásban. Ehhez áttekinti Latour pályájának főbb állomásait és a vitákat, melyek során rendkívül szerteágazó életműve kibontakozott. Emellett az *Essays in Romanticism* folyóirat 2024-es különszámát elemezve mutatja be, hogyan hasznosíthatók Latour elméleti konstrukciói Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau vagy éppen Olaudah Equiano szövegeinek értelmezésében. Latour eklektikus gondolkodó volt, aki szívesen mozgott különböző tudományterületek, nyelvek és diskurzusok között, és alkalmasint a tudományhoz is képes volt nyelvi jelenségként közelíteni. A tanulmány több hasonlóságra is rámutat Latour és a romantika nyelvhasználata között, de kitér arra is, hogy a latouri „kaleidoszkóp” mely aspektusai esnek – legalábbis egyelőre – az irodalomtudósok látóterén kívül, hangsúlyozva az angol és francia közegben párhuzamosan kibontakozó életmű szisztematikusságra nem törekvő, dinamikus jellegét.

Az ezt követő tanulmányok a francia forradalom értelmezéseivel foglalkoznak egyrészt az angol romantika, másrészt néhány új elméleti megközelítés irányából. Gárdos Bálint a *Történelemkép és forradalomábrázolás 18. század végi brit regényekben* című írásában a brit romantika női szerzőinek azon kulcs-

fontosságú regényeit tárgyalja, amelyek a francia forradalom idején vagy közvetlenül azt követően születtek. Meglátása szerint a modernitás által előidézett radikális átalakulásokat ezek a szerzők a történetírás régi hagyományain keresztül értelmezték. Regényeikben elsősorban Plutarkhoszhoz nyúlnak vissza, az ő „példa-adó”, példákön alapuló módszerét használják, hogy kapcsolatot tételezzenek a privát és a politikai, a domesztikus és a nyilvános terek között, s ezáltal a nők története (még az egyre korlátozóbb gender-politika kontextusában is) történelmi események példázataként, s így történelmi jelentőségüként jelenik meg. Mindez lehetővé teszi a történelmi regény hagyományos műfaji narratíváinak újragondolását, amelyek más megközelítésekben általában Walter Scott-tal és a hegeli történelemfilozófia elterjedésével kezdődnek.

A romantika és a holokauszt kapcsolatát a kritikusok általában a traumaelméletek kontextusában tárgyalják, és a tanúvallomás és a reprezentáció problémájával kötik össze (Hartman, Guyer). Timár Andrea *Posztholokauszt Coleridge. Arendt, Coleridge és a francia forradalom* című tanulmánya azonban S. T. Coleridge (1772–1834) és Hannah Arendt (1906–1975) politikai filozófiája között teremt kapcsolatot közös antiszentimentalizmusukra összpontosítva, amelyet mindketten egy példa nélküli történelmi válságra adott válasznak tekintenek. A szerző azt állítja, hogy Coleridge és Arendt a francia forradalmi terrorról adott láttelele egyaránt szorosán összefonódik Rousseau-kritikájukkal, s különösképpen azzal a kritikával, amellyel a Rousseau-féle „részvét” vagy az „együttérzés” egalitáriánus (mindenkit egyenlővé tevő) jellegét illetik. Arendt holokauszt utáni antiszentimentalizmusa tehát egyrészt a francia forradalmi terrorra adott válaszához kapcsolódik, másrészt azon konzervatív, 19. századi brit reakciók visszhangjának tűnik, amelyek a forradalmi fanatizmust (számos 20. századi gondolkodót megelőzve) „érzelmi fertőzésként” értelmezték.

A tematikus szám legvégén szemelvényeket közlünk Mary Wollstonecraft (1759–1797) korai feminista vitairatából a romantikakutatás meghatározó hazai személyisége, Péter Ágnes fordításában. *A nők jogaiért (A Vindication of the Rights of Woman)* című 1792-ben megjelent pamfletet Wollstonecraft a francia forradalom idején írta, nem sokkal az *A Vindication of the Rights of Men* című, Edmund Burke-vel vitatkozó írása után. Az itt olvasható részletekben (az 1–3. és a 12. fejezetből) Wollstonecraft azzal a Jean-Jacques Rousseau-val száll vitába, akinek a filozófiája az ő számára is meghatározó jelentőséggel bírt. Érvelésében rámutat a nőkkel szembeni társadalmi, filozófiai és kulturális előítéletek struktúrájára, amely szentimentális érzékenységgel párosulva még

Rousseau-t is megakadályozta abban, hogy kiálljon a nők emancipációja mellett. Ugyanakkor Wollstonecraft amellett mindvégig kitart, hogy a nők „viselkedés[ét] is ugyanazoknak az elveknek kell meghatározniuk, és ugyanaz a cél kell hogy ösztökélje őket, mint a férfiakat.”

KÁLAI SÁNDOR

A francia romantika és a médiakultúra

kalai.sandor@arts.unideb.hu
ORCID: 0000-0001-8216-2107

HELIKON

French Romanticism and Media Culture

Abstract

In the past few decades, a new approach has become established in French literary historiography, which examines 19th-century French (and European) literary processes within a new theoretical and methodological framework. This approach argues that the press is no longer be studied as a context or supplement to literary history research but should be understood as having brought about a much deeper change: the creation of a new civilization. Literature develops as part of the media system, an increasingly autonomous system that maintains complex relationships with other social systems. Forms of sociability, authorial strategies, literary forms and genres, audience reactions, and modes of literary legitimization can all be studied within this framework. This paper provides an overview of the most important French contributions to this approach, which considers literature primarily as a process of communication.

Keywords: media culture, cultural history, civilization of press, literary system, press history

Marie-Ève Thérenty és Alain Vaillant 2001-ben megjelent közös könyve az 1836: *L'An I de l'ère médiatique* (1836: *A mediátikus korszak első éve*) címet viseli.¹ A könyv az Émile de Girardin által 1836-ban alapított napilap, a *La Presse* első évfolyamát elemzi. Az újság jelentőségét az adja, hogy Girardin új gazdasági modellel kísérletezett: 80-ról 40 frankra csökkentette az előfizetés díját, ami részben a reklámok sokaságának megjelenéséhez vezetett a lapban, másfelől pedig megváltoztatta az újságírás szokásrendszerét olyan innovációkkal, mint a folytatásos regény, amely gyakorlat egyúttal a közönség hűségessé tételének egyik fontos összetevője is lett: ha az olvasók kíváncsiak voltak az új epizódokra, hozzá kellett jutniuk az újsághoz. A lap sikerével együtt egy új típusú szerző, az író-újságíró is megjelent.

Az, ahogyan a két irodalomtörténész a 19. századi francia (és európai) irodalmi folyamatokat vizsgálja, új elméleti és módszertani kereteket teremt. A sajtót többé nem az irodalomtörténeti kutatások kontextusaként vagy kiegészítéseként kell vizsgálnunk, hanem meg kell értenünk, hogy sokkal mélyebb változást hozott: új civilizációt teremtett.² Az irodalom a médiarendszer részeként alakul, olyan, egyre inkább autonóm rendszerre válik, amely sokrétű kapcsolatot tart a többi társadalmi rendszerrel. A társiasság formái,³ a szerzői stratégiák, a szövegalakítás, a közönség reakciói, az irodalmi legitimáció módzatai ebben az összefüggésrendszerben vizsgálhatók. Az elmúlt 20-25 évben a 19. századi kulturális gyakorlatok vizsgálatakor a francia irodalomtörténészek és az időben nem sokkal korábban intézményesült történetírói módszer, a kultúratörténetet (*histoire culturelle*) képviselő történészek olyan termékeny párbeszédbe tudtak lépni egymással, amelynek mind elméleti, mind módszertani hozadékaival érdemes megismerkedni. Az alábbiakban e megközelítésmód legfontosabb francia szakirodalmát tekintjük át; olyan jelentős szakmunkákat, amelyek az irodalomra elsősorban *kommunikációs folyamatként* tekintve jutnak el újszerű következtetésekhez.

¹ Marie-Ève THÉRENTY és Alain VAILLANT, 1836: *L'An I de l'ère médiatique* (Paris: Nouveau Monde Éditions, 2001).

² Nem véletlen tehát, hogy a sajtó civilizációalakító szerepének feldolgozása is elindult: Dominique KALIFA, Philippe RÉGNIER, Marie-Ève THÉRENTY és Alain VAILLANT, szerk., *La Civilisation du journal. Histoire culturelle et littéraire de la presse française au XIXe siècle* (Paris: Nouveau Monde Éditions, 2011), <https://doi.org/10.14375/NP.9782847365436>.

³ Az olyan lazább vagy szorosabb írói csoportosulások, mint az érdekközösségek, szövetségek, akadémiák, írói körök célja alapvetően az, hogy befolyást gyakoroljanak az irodalmi termékek létrehozására, terjesztésére, fogyasztására.

A történettudomány és az irodalom találkozására nem először látunk példát, ahogyan erre Christophe Charle is felhívja a figyelmet:⁴ a könyv (Roger Chartier, Robert Darnton), a kiadói vállalkozások (Jean-Yves Mollier) vagy éppen a társasági formák (Maurice Agulhon) történetének vizsgálata erre jó példával szolgál. Azonban addig, amíg az irodalomtörténet továbbra is gyakran hierarchikus szemléletű, a különböző történettudományi megközelítések (ideértve a kultúra- és reprezentációtörténetet) az irodalmat és a köré épülő tevékenységeket a társadalmi gyakorlatok összességének (olvasási gyakorlatok, kulturális javak fogyasztása, kiadói gyakorlatok, professzionalizáció, gazdasági viszonyok) perspektívájából szemlélik.

Dominique Kalifa, aki a francia kultúratörténet egyik nemzetközileg is elismert képviselője volt, kutatásai során az irodalom több szempontú vizsgálatát végezte el: nemcsak gyakorlatokat, hanem szövegeket is vizsgált. Úgy vélte, hogy – mivel a történészi munka sokáig levéltári kutatásokon alapult – a történészek gyanúval kezelték az irodalmat. Azonban, amikor bizonyos történetírói megközelítések a társadalmi gyakorlatokra szövegekként kezdenek tekinteni, minden megváltozik, felértékelődnek a szöveges források. Kalifa szerint a történészek három módon vizsgálhatják a szövegeket, köztük az irodalmi alkotásokat: 1. a textuális produkció materiális történeteként (könyvkiadás, sajtótörténet), 2. a nyomtatott szövegekhez kötődő társadalmi folyamatokat (az írás és az olvasás gyakorlatainak vizsgálata), 3. a „tartalmak” analíziseként, értelmezéseként (a témák, az elrendezésmódok, a narrációs eljárások elemzésével a társadalmi imaginárius működésére vonatkozóan vonhatunk le következtetéseket).⁵

⁴ Christophe CHARLE, „Méthodes historiques et méthodes littéraires: pour un usage croisé”, *Romantisme* 143 (2009): 13–29, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0013>. Charle egész karrierje az irodalmi és kulturális folyamatok történettudományos vizsgálatára mutat jó példát: *La Crise littéraire à l'époque du naturalisme* (Paris: Presses de l'ENS, 1979); *Paris fin de siècle. Culture et politique* (Paris: Seuil, 1998); *Capitales européennes et rayonnement culturel XVIII-XXe siècle* (Paris: Éditions Rue d'Ulm, 2004), <https://doi.org/10.14375/np.9782728803118>; *Théâtres et capitales: Naissance de la société du spectacle à Paris, Berlin, Londres et Vienne* (Paris: Albin Michel, 2008). Az életmű szintézisének is tekinthető a *La dérégulation culturelle: Essai d'histoire des cultures en Europe au XIXe siècle* (Paris: PUF, 2015) című kötete, amelynek alapfeltevése az, hogy a 19. század folyamán Európa különböző országaiban különféle ritmusok szerint egy új, deregulációs modell jelenik meg, amely a kulturális termékek bőségén, a fogyasztás folyamatos szükségén, a kínálat nyitottságán, a választás lehetőségén, illetve a korábbi szabályok és elvárások lazulásán alapul.

⁵ Dominique KALIFA, „L'imprimé, le texte et l'historien: Vieilles questions, nouvelles réponses?”, *Romantisme* 143 (2009): 93–99, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0093>. Kalifa elsősorban a bűnelbeszélések és a társadalom imaginárius működése közötti kapcsolatokat vizsgálta, ekként kezdeményező szerepe volt az úgynevezett populáris irodalmi alkotások (dalok,

Mindezek fényében nem meglepő, ha Alain Vaillant az irodalomra diskurzív formaként (az, ami tovább hagyományozódik), kulturális produkcióként (a tovább hagyományozó rendszer) és kommunikációs aktusként tekint.⁶ Úgy véli, hogy a 19. század elejétől az irodalmi szöveg már nem egy hallásra,⁷ hanem olvasásra szánt szöveg (*littérature-texte*). Ez együtt jár azzal, hogy az irodalmi szöveg személytelenebbé válik, a retorikai alakzatok háttérbe szorulnak, az írói szubjektum a szöveg redőibe rejtőzik. Mindez azért van így, mert az irodalom betagozódik a médiarendszerbe – itt jutunk vissza ahhoz a változáshoz, amelyet Girardin korábban említett vállalkozása elindít: az irodalom egyre inkább a sajtó, az első tömegmédiium közegében alakul, és ennek többféle következménye lesz.

Ezek a változások a sajtó három alapvető jellegzetessége miatt következnek be. A sajtó egyfelől *periodikus*, naponta jelenik meg, új rítusokat, ritmusokat teremt. A szinte-azonnalosság, amely az esemény és az arról való híradás között létesül, ahhoz vezet, hogy az olvasó részesévé válik az aktualitásnak. Módosul a kollektív idő érzékelése: az újság rendszeres, napi olvasása a folyamatosság érzetét kelti az olvasóban, s végeredményben azt a tapasztalatot alapozza meg, hogy a történelmi folyamatok részesének érezheti magát. A napi ritmus azonban azt is jelenti, hogy az újságnak folyamatosan szüksége van adott mennyiségű szövegre: korábban az író volt a kezdeményező, aki többé-kevésbé meghatározhatta az alkotás ritmusát, a sajtó korában a ritmus viszont nem egyéni, hanem külső, társadalmi: az író kénytelen rendszeresen, határidőre írni. Másfelől az újság *kollektív*: a sajtótermék szerkesztőségi munka eredménye, a lapok változatos stílusú, témájú, műfajú, terjedelmű írásokból állnak – így válnak a valóság textuális leképeződésévé, és ez egyúttal azt is jelenti, hogy az író-újságíró hangja nem unikális, egy a sok közül, kénytelen megtapasztalni a máságot. Harmadrészt pedig a napisajtó olyan, *mediáció alapuló intézmény*, amelynek az az alapvető feladata, hogy biztosítsa az aktualitásról szóló folyamatos elbeszéléseket.

Az újságírói és az irodalmi kommunikáció között konfliktusos viszony alakul ki. Kapcsolatukban a 19. század francia irodalmában három fázis különíthető el: a 19. század elején a sajtó az irodalmi viták helyévé válik; 1830-

újságcikkek, regények) és médiaszövegek (színházi előadások, filmek) történetírói rehabilitálásában is: *L'Encre et le sang: Récits de crimes et sociétés à la Belle Époque* (Paris: Fayard, 1995); *Crime et culture au XIXe siècle* (Paris: Perrin, 2005).

⁶ Alain VAILLANT, „La communication littéraire”, in Alain VAILLANT, *L'histoire littéraire*, 251–267 (Paris: Armand Colin, 2010).

⁷ Vaillant szerint a *littérature-discours* a „beszéd skripturális szublimációja” elvén működő irodalmi forma.

tól a Harmadik Köztársaság megszületéséig a sajtó a publikus kommunikáció monopóliuma, az írók egyúttal újságírók is, a sajtó az irodalom laboratóriumaként is működik: itt születnek meg olyan műfajok, mint a folytatásos regény vagy a prózavers; a Harmadik Köztársaság idejétől viszont, amikor is a sajtó egyre inkább hírszolgáltatásként működik, az írók kiszorulnak a sajtó területéről.

Alain Vaillant úgy véli, hogy a *littérature-texte* térnyerése egy paradigma-váltás következménye.⁸ Vaillant szerint 1826–27-től egyfajta változás érzékelhető: addig a sajtó a vita, a polémia helye, megvizsgálja és kritikával illeti a különféle elveket, nézeteket, és elsősorban annak a csoportnak a véleményét hangsúlyozza, amelynek orgánumaként megjelenik. Azonban színre lép egy új típusú sajtótermék, amely a korabeli valóság szatirikus megfigyelőjének szerepét tölti be. Már a címek is sokatmondóak: *Le Figaro*, *Le Voleur*, *La Caricature*. Nem az érvelés, hanem a valóság legapróbb, látszólag legjelentéktelenebb részleteinek rögzítése válik feladattá. Ez a sajtótípus érintkezést mutat azokkal az irodalmi műfajokkal, amelyeket Walter Benjamin a „panoramikus irodalom” kategóriájába sorol, ide tartozik például az irodalmi műfajként értett fiziológia. Ezt a változást az irodalomtörténet eddig generációs kérdés-ként értelmezte: olyan új hangot azonosított, amely ezen értelmezés szerint a romantika második generációjának műveit jellemzi. Úgy tűnik azonban, hogy olyan paradigmaváltásról beszélhetünk, amely egy új kulturális rendszer kialakulásához és megszilárdulásához vezet.

A 19. század elejéig az írott kultúrát a retorikai-argumentatív modell határozta meg, a diskurzus elsődleges feladata a meggyőződés kifejtése, az erről való meggyőzés, tehát az egyéni gondolat kifejezése volt. Ebből a nyelvfelfogásból erkölcsi és filozófiai következmények is adódtak, amelyek a diskurzust annak szubjektív eredetéhez kötötték. Az új paradigma a reprezentatív, narratív modell eljövételét jelenti: a diskurzus a valóság narratív reprezentációja lesz, az író nem elsősorban véleményt nyilvánít, hanem közvetít: olyan mediátor, aki a valóság és a befogadók között található, aki képes *elmesélni* a világot. Természetesen a retorikai alakzatok nem tűnnek el, hanem másodlagos, indirekt szerepük lesz. Ebben a változásban ragadható meg a médiakultúra logikája: a mediáció folyamatához képest másodlagossá válik a szerzői instancia. Ennek eredményeképpen kognitív, nyelvi, irodalmi, kulturális változásokkal számolhatunk.

⁸ Alain VAILLANT, „Invention littéraire et culture médiatique au XIXe siècle”, in *Culture de masse et culture médiatique en Europe et dans les Amériques (1860–1930)*, szerk. Jean-Yves MOLLIER, Jean-François SIRINELLI és François VALLOTTON, 11–22 (Paris: PUF, 2006).

Mindennek az irodalomra – és annak vizsgálatára – vonatkozó következményei is vannak. Egyfelől: eddig az irodalomtörténet számára a sajtó tanulmányozása arra szolgált, hogy illusztrációt találjon benne az irodalom belső fejlődésének leírásához. A fentiek függvényében azonban látnunk kell, hogy az irodalom nem a médiarendszertől függetlenül, hanem annak részeként alakul. Az irodalom kulturális elismertetése éppen a forradalom utáni korszak egyik első mediatisztikus invenciója, amit jól mutat például Victor Hugo sikere: *Hernani* című drámája a romantika győzelmét jelenti a színházban, és a dráma körüli vita a média által generált irodalmi esemény prototípusának tekinthető. A második következmény az, hogy a reprezentáció poétikája megrendíti irodalom és retorika tradicionális viszonyát: az irodalom a közvetett érvelés területe lesz. Harmadsorban: a hagyományosan leginkább szubjektív műnemként felfogott líra olyan jellegzetességei, mint a rövidség, a társadalmi valóságok reprezentációja, a versekben is megjelenő leíró szekvenciák vagy a spirituális folyamatok helyett az érzékelés folyamatainak megragadása az új paradigma hatásának tekinthetők. Negyedikként: a paradigmaváltás a regény műfaját érinti legközvetlenebbül. A 19. század elején legitimitációt nyerő műfaj válik leginkább alkalmassá arra, hogy a valóság folyamatait ábrázolja. A júliusi monarchia első éveitől kezdve a regény számszerűleg is háttérbe szorítja a korábban vezető műfajokat (drámai és lírai költészetet), a balzaci poétika pedig annak az újságírói prózának a fikcionális transzfigurációjaként is értelmezhető, amely a mindennapi világ reprezentációival alakítja a társadalmi képzeletet. Végül pedig: az 1870 előtti francia sajtó ironikus heterogeneitása – ami azt jelenti, hogy egyszerre öröklö meg a politikai beszéd és a mindennapokban, például a szalonokban zajló dialógusok műfajait (levél, beszélgetés, anekdota, vita, mese), illetve hozza létre saját médiaműfajait (folytatásos regény, riport, bűnügyi napihír) – részben elfedi az irodalomnak azt az itt részletezett átalakulását, amelynek éppen a katalizátora.

A fentebb összefoglalt általános következményeket tekintsük át konkrétan is a 19. század első felének francia irodalmát vizsgálva. (Vagyis arra a korszakra irányítva a figyelmet, amelyet hagyományosan a francia romantika korának szokás nevezni.) Alain Vaillant rendszerszintű elemzése⁹ abból az előfeltevésből indul ki, hogy az *Ancien Régime*, vagyis a forradalom előtti társadalmi berendezkedés idején az irodalom bipoláris rendszerként működik. Azaz megtaláljuk benne a hálózatalapú rendszer jellemzőit (amikor az irodalmi kommunikációt a kapcsolati hálók rendszere biztosítja), vagyis

⁹ Alain VAILLANT, „Romantisme, modernité et crise de la littérature”, in VAILLANT, *L'histoire littéraire...*, 289–311.

olyan nyilvánosság keretei között létezik, amely privát társasági viszonyokon alapul és a mecenatúra tartja fenn. Emellett a nyilvánosság alapú irodalmi rendszer¹⁰ vonásai is felfedezhetők benne (nevezetesen az, hogy az irodalmi kommunikáció működését a piac – a nyomtatványok és a könyvek kiadása – határozza meg). Az 1789-es forradalom ezt a bipolaritást olyan módon bontja meg, hogy a hálózatok egyre inkább eltűnnek, és így válik a korszak francia irodalmának egyedi vonásává az, hogy az irodalom publikus rendszerként működik. A republikánus szerzők számára ez a demokratikus ideál – vagyis az, hogy az irodalom közvetlenül a közönséghez szólhat – üdvözlendő. (Az ezzel való számvetés például Mme de Staël *De la littérature* (1800) című írásában is megtörténik). Napóleon hatalomátvétele és az általa gyakorolt cenzúra ezt a folyamatot megfékezi.

A Restauráció (1814–1830) korszakában, amikor a kulturális élet egy reakciós rendszer keretei között relatív szabadságot élvez, az irodalmat két irány határozza meg. Egyfelől a történettudományi, filozófiai, kritikai, irodalomtörténeti hagyomány (vagyis mindaz, amit ma humán- és társadalomtudományoknak nevezünk). A szerzők elsősorban a liberálisok táborából kerülnek ki. Másfelől pedig a romantikus költészet (Lamartine, Hugo vagy de Vigny ekkor még főként királypárti szerzők), amely újra felfedezi a spiritualitást, a felsőbb szféráknak való alávetettséget. Vaillant ezt a republikánus utópia misztikus-katolikus verziójának tekinti: a költő nem a néphez szóló szónok, hanem profán pap, aki a felsőbb szférák és a közönség között közvetít. A két hagyomány azonban érintkezik: az értelmiségiek és az írók tevékenysége hozzájárul az 1830-as forradalom kirobbanásához, miközben az a remény is él, hogy a szólás és a publikálás szabadsága végre megvalósul. Vaillant azonban arra is felhívja a figyelmet, hogy ekkor egy olyan irodalmi hagyomány is megszületik, amelyre azóta is gyakran csak szórakoztató irodalomként tekintünk: ez a cselekményesség és az erős érzelmek kiváltásán alapul (*vaudeville*, melodráma, a gótikus regény hatását mutató frenetikus regény stb.). Mindközben a kiadói szektor, amelyet megrendített az előző huszonöt év szabályozatlansága, nem tud kulturális és gazdasági erővé válni: kis példányszámokban és így drágán tudnak könyveket előállítani, amit az olvasókabinetek (*cabinet de lecture*) vásárolnak fel, s a példányokat az előfizetőik számára teszik hozzáférhetővé. Ez a gazdasági és kulturális rendszer nem kedvez a regény műfajának; miközben egyfelől (a költészet és a nagy drámai műfajok lehetőségei kapcsán) a romantika körüli polémia jellemzi leginkább ezt az időszakot,

¹⁰ A megkülönböztetéshez lásd: Alain VAILLANT, „Typologie des systèmes littéraires”, in VAILLANT, *L'histoire littéraire...*, 269–285, 269–275.

másfelől folyamatosan nő az új igényekkel és elvárásokkal rendelkező közönség tábora, amely nem ezekre a vitákra kíváncsi.

A júliusi monarchia (1830–1848) idején világossá válik, hogy a kulturális változások a piaci alapon működő kultúra expanziójának kedveznek. A folyamat nyertesei a sajtó, a körúti színházak és a regények lesznek. A kulturális hierarchia felborul: az a szórakoztató irodalom, amelyik korábban a háttérben, a kölcsönzés útján terjedt, előtérbe kerül, és új típusú, mediatis legiti mációt nyer, az irodalomtörténet része lesz. Balzac felívelő karrierje, illetve Hugo végeredményben sikertelen színházi kísérletei jelzik az új logika működését, amelyben a (polgári és népi) közönség támogatása vagy ellenállása is jelentős szerepet játszik. Megfordul a regény és a költészet viszonya is: míg az utóbbi egyre inkább kiszorul a sajtóból, a költő pedig a társadalmi inadaptáció példájává válik, akinek fel kell vállalnia saját marginalitását, addig a regény tökéletesen tud alkalmazkodni az új kulturális környezethez. A költők és a közönség közötti szakadás oda vezet, hogy a magányosság válik az irodalmi elhivatottság feltételévé és szimbólumává, ahogyan azt Alfred de Vigny 1830 után megjelenő munkái is jelzik. Ezt erősíti az is, hogy a polgárság nem képes azt a szerepet játszani, mint amelyet korábban az arisztokrácia, vagyis hogy az író az olvasó egyfajta beszélgetőtársa legyen, az iskola intézménye pedig a klasszicista hagyományt örökíti tovább, így tovább nő a szakadék a potenciális közönség és az irodalmi innováció között, a kiadók pedig továbbra sem képviselnek jelentős kulturális erőt.

Ahogyan azt a korábbi fejtegetések során is megállapítottuk, 1830 körül Franciaországban megszületik az első nyilvános irodalmi rendszer, annak minden következményével együtt (az irodalmi piac egyre nagyobb szerepet játszik, a hálózatok pedig háttérbe szorulnak), és ezzel párhuzamosan felerősödik az irodalom válságáról szóló diskurzus. A szerzők csalódottságának oka az, hogy a társadalmat egyre inkább a piaci logika működteti (így lesz érveléseik egyik célpontja éppen a forradalom, amely ezeknek a változásoknak az eredője volt), illetve hogy a médiarendszer a kultúra nivellálódásához vezet. Mindezek következménye pedig egy sajátos kommunikációs helyzet kialakulása lesz: a szerzők kénytelenek egy olyan közönség felé fordulni, amely, bár az irodalmi kommunikáció legitim címzettje (hiszen újság- és könyvolvasó), nem érti meg a mondandójukat.

A fenti részletesebb áttekintésnek a nyomán is világos a sajtó jelentősége: 1830 körül a francia irodalom a médiarendszer részévé válik. A sajtó nem az irodalmi jelenségek illusztrációja, hanem minden jelentős irodalmi fejlemény motorjaként működik. A korabeli francia szerzők (Gautier, Nerval, Sue, Sand,

Dumas, Musset, nem beszélve Balzacról, akinek az életműve példaszerű ennek a kulturális/irodalmi átalakulásnak a szempontjából) újságírók is egyben; a könyv formájában történő megjelenések újrakiadásnak tekinthetők, hiszen a sajtóban korábban megjelent műveik újbóli publikációjáról van szó. Az új típusú gyakorlatok, írásmódok és a közönség reakciója aggodalmat kelt: Sainte-Beuve híres cikke az „ipari” irodalomról¹¹ annak a félelemnek ad hangot, hogy sokan úgy képzelik, a folytatásokban közölt publikáció válik az irodalom (vagy legalábbis a regényírás) művelésének egyetlen módjává. Az, hogy a szerzők *Cénacle*¹² típusú közösségeket hozzanak létre, ebben a logikában kudarcra van ítélve. A korszak irodalmi innovációi (folytatásos regény, realista regény, krónika, utazási elbeszélés, prózavers) a sajtóban alakulnak ki. Girardin újításai az eddigiek alapján talán még jobban érthetőek: a sajtó többé nem (elsősorban) egy politikai meggyőződés megnyilvánulási terepe, hanem a társadalmi élet minden területe felé nyit: a politikán vagy a társasági életen túl a divat, a turizmus, a fikció stb. különféle formáinak irányába. Ez az irodalom mediatisztikus legitimitációjának kora: a siker, az elismerés nem valamilyen felsőbb instancián, sem pedig valamilyen precíz formai követelménynek való megfelelésen alapul, tehát jóval kiszámíthatatlanabb.

Az irodalmi folyamatok médiakulturális megközelítése többféle elemzési módnak adhat teret – ahogyan ezekre fentebb már láthattunk példákat vagy útmutatásokat. Természetesen továbbra is fontosak a szövegekre koncentrááló elemzések, de érdemes azok mediatisztikus természetét is figyelembe venni. Marie-Ève Thérénty egyik programadó írása¹³ éppen a „hordozók poétikájának” lehetséges elemzési irányait vázolja fel. Nem csupán az a kérdés, hogy a szerzők hogyan pozícionálják magukat a poétikai formákhoz vagy a műfajokhoz képest, hanem fontos azt is belátnunk, hogy az adott kor mediális lehetőségei is meghatározzák az írásmódokat és a stratégiákat. Az első lehetőség a tipográfiai formák elemzése, hiszen a szerzők egyre tudatosabbak saját szöve-

¹¹ SAINTE-BEUVE, „De la littérature industrielle”, in *La querelle du roman-feuilleton. Littérature, presse et politique, un débat précurseur (1836–1848)*, szerk. Lise DUMASY, 25–43 (Grenoble: ELLUG, 1999), <https://doi.org/10.4000/books.ugaeditions.7949>. Az írás eredetileg a *Revue des Deux Mondes* 1839. szeptember 1-jén megjelent számában található.

¹² A *Cénacle* a Victor Hugo körül létrejött csoportosulás volt, amelynek Sainte-Beuve adta ezt a nevet, így utalva arra a teremre, ahol Jézus az utolsó vacsorára összegyűjtötte az apostolait. A találkozókat privát események voltak.

¹³ Marie-Ève THÉRENTY, „Pour une poétique historique du support”, *Romantisme* 143 (2009): 109–115, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0109>. Marie-Ève Thérénty ennek az irodalomtörténet-írási fordulatnak az egyik legfontosabb kezdeményezője. Tőle lásd még: *Mosaïques: Être écrivain entre presse et roman (1829–1836)* (Paris: Champion, 2003); *La littérature au quotidien: poétiques journalistiques au XIXe siècle* (Paris: Seuil, 2007).

geik tipográfiai elrendezésének tekintetében; Balzac, Hugo, illetve Proust esetében annak is jelentősége van, hogy egy-egy szöveg hogyan rendeződik több kötetbe, hol (és miért éppen ott) ér véget egy rész, illetve kezdődik egy másik. A második lehetőség az adott korszak kiadói gyakorlataihoz való viszony vizsgálatát jelenti: a sajtóban való publikáció, a népszerű könyvsorozatok előtérbe kerülése vagy az illusztrált kiadások megjelenése olyan fejlemények, amelyekkel a szerzőknek szintén számolniuk kell. A kiadói gyakorlatok olyan kényszerítő erővel bírnak, amelyek a szövegkompozíciót sem hagyják érintetlenül – Balzac vagy Zola nagy regényciklusai nem jöhettek volna létre, ha a szerzők nem kalkuláltak volna eleve az adott kor kiadói gyakorlataival. A harmadik lehetőség pedig a hordozókhöz való képzeletbeli viszony tanulmányozása: ebből a szempontból is érdekes lehet, ahogyan például Balzac különböző regényeiben színre viszi a napilapokat és a hozzájuk kötődő gyakorlatokat.

Az új típusú megközelítésekből az is következik, hogy az elemzések a hagyományos irodalomtörténetek két jellegzetes gyakorlatát, a monografikusságot és a csak kanonizált szerzőkkel és szövegekkel való foglalatosságot is el-lensúlyozzák. Ha az irodalmi folyamatokat rendszerben és kommunikációs perspektívából is szemléljük, akkor a szövegek mellett a rendszer különböző elemeire is fókuszálnunk kell. Ahogyan láttuk, ebből a szempontból a könyvvel vagy a kiadással foglalkozó történészek munkái kezdeményező szerepet játszottak. Egyre több figyelmet kap az irodalmi gyakorlatok társadalmi és nemzeti feltételeinek vizsgálata: ilyen az egyszerre praxisként és reprezentációként is vizsgálható irodalmi társiasság kérdése¹⁴ vagy a nemzeti irodalmak kialakulásának vizsgálata, amelyek, némileg paradox módon, éppen intenzív transznacionális kulturális transzferek keretei között jöttek létre.¹⁵ Mivel a 19. század során ebben a folyamatban más európai országok – éppen a francia kulturális hegemonia elleni reakció miatt – előrébb tartottak, Franciaország tőlük vett át mintákat: részben ez magyarázhatja a francia romantikára gyakorolt külföldi hatásokat. A nemzet eszméjének térnyerése során Franciaország az irodalomtól kettős megerősítést várt el: egyfelől a nemzeti közösséget

¹⁴ Guillaume PINSON, „Représentations et imaginaires des sociabilités au XIXe siècle”, *Romantisme* 143 (2009): 41–46, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0041>; José-Luis DIAZ, „Sociabilités littéraires vs »socialité« de la littérature”, *Romantisme* 143 (2009): 47–60, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0047>. Az utóbbi szerzőtől érdemes megemlíteni az írói pozíciók színrevitelének szentelt munkáját is: *L'Écrivain imaginaire: Scénographies auctoriales à l'époque romantique en France* (Paris: Honoré Champion, 2017), <https://doi.org/10.14375/np.9782745348449>.

¹⁵ Anne-Marie THIESSE, „Communautés imaginées et littératures”, *Romantisme* 143 (2009): 61–68, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0061>.

megszilárdító közös értékek kialakítását, másfelől pedig a közös nemzeti kincs, az irodalmi panteon megteremtését. Azonban a nemzeti génuszt reprezentáló nagy francia alkotók az elvesztett hegemon pozíció visszaállításának kísérletében is szerepet játszanak, amennyiben a francia irodalom univerzalizásra való törekvése továbbra is megmarad.

Szintén nem meglepő, hogy egyre több olyan elemzés lát napvilágot, amelyek az irodalmi rendszer különféle részeit (például akadémiák vagy az iskolai intézményhálózat),¹⁶ illetve az irodalom más intézményekhez, illetve az államhoz fűződő viszonyát vizsgálják, mely utóbbi gazdasági erejénél fogva ellenőrzőként és legitimálóként is intézményi szerepet játszik az irodalom történetében.¹⁷

Magától értetődik, hogy az itt ismertetett belátások és elemzési módszerek nem ültethetők át problémamentesen egy másik kulturális és irodalmi kontextusba, inspirációs forrásként azonban jól hasznosíthatók. Nem utolsó sorban arra is kiváló példát láthatunk, hogy milyen megtermékenyítő, ha az irodalomtudomány más diszciplínákkal (történettudomány, médiatudomány) és azok kutatóival is dialógusba lép. Ez lehetne az egyik garanciája annak, hogy az irodalomtörténet meg tudjon szabadulni attól az irodalomcentrikusságtól, amely éppen abban akadályozza, hogy vizsgált tárgyának kulturális és társadalmi szerepét pontosabban és kellő távolságból lássa.

— HELIKON —

¹⁶ Sophie-Anne LETERRIER, „La littérature, les arts et les institutions savantes”, *Romantisme* 143 (2009): 79–83, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0079>; Denis PERNOD, „Écrivains et critiques face au livre d'enseignement: »[La vraie littérature] est ignorée des pédants et des cuistres«”, *Romantisme* 143 (2009): 85–91, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0085>.

¹⁷ Françoise MÉLONIO, „Histoire littéraire/histoire culturelle: L'institution de la littérature”, *Romantisme* 143 (2009): 69–77, <https://doi.org/10.3917/rom.143.0069>.

ÁDÁM ANIKÓ

Az irodalom tudásközvetítő szerepe

Romantika és episztemokritika

adam.aniko@btk.ppke.hu
ORCID: 0000-0001-5334-0365

HELIKON

The knowledge mediation role of literature:
romanticism and epistemocriticism

Abstract

The paper aims to show how the texts of the Romantic era adapt scientific discourse and illustrates with a few examples how epistemocriticism, conceptualised in the early 2000s, is able to reveal the deep layers of knowledge in literary texts. In order to illustrate this, a work by François René de Chateaubriand, who founded the jargon of French Romanticism, and another by Stendhal, who developed the French theory of Romantic sensibility, will be analysed in a sketchy epistemocritical way.

Keywords: relationship between literature and science, scientific models and narrative strategies, transformation, evolution, panopticism, unified view of nature

Ha a romantikáról kell gondolkodunk, óhatatlanul definíciókba gabalyodunk, sőt olvasói és kritikusai tapasztalataink csak tovább mélyítik a bizonytalanságunkat. A bizonytalanság először is abból adódik, hogy az egyes nemzeti irodalmakban a romantika különböző időpontokban jelentkezik, másodszer abból, hogy maga a romantikafogalom nagyon eltérő kiterjedésű minden nyelvben és kultúrában (a franciáknál például világszemlélet és manifesztumokban megfogalmazott esztétikai doktrína), végül pedig abból, hogy bár közvetlen, explicit hatások kimutathatók a német, az angol, valamint a francia romantika között, de mindegyik eltérő hagyományokból táplálkozik. Figyelembe kell tehát vennünk az időeltolódást, amely azt mutatja, hogy a francia romantika legkésőbb talán 1800 körül kezdődött, és nagyjából a 1850-ig, vagyis a Második Császárságig tartott. Nem hagyhatunk figyelmen kívül olyan traumatikus politikai eseményeket sem, mint a francia forradalom, amely mélyen megváltoztatta például a történeti és az intim idő dimenzióit a szövegekben, új érzékenység, új műfajok és új költői nyelv született a nyomában. Természetesen nincsenek, nem is lehetnek éles korszakhatárok, ahogy például a 19. század elején születő francia romantika jellemzőit megtalálhatjuk még Marcel Proust írói művészetében is (totális műalkotás, rendszerben való gondolkodás, érzéki tapasztalatok általánosítása, belső idődimenziók stb).¹ A francia irodalomtörténet és -kritika a fentiek alapján, és talán kényelmi okokból, szívesen gondolkodik évszázadokban, így a francia romantika általában szinte azonossá válik a 19. század kultúrájával,² holott már a század első felében is jelentős módosulások történnek a Chateaubriand- és a Madame de Staël-féle komparatista elméletektől, Victor Hugo és Stendhal modernista reflexióin keresztül például a haszonelvűség művészetből való kizárását hirdető, Théophile Gautier által kidolgozott *l'art pour l'art* elméletig.³

A 18. századig Franciaországban az írott és az irodalmi nyelvet a klasszikus retorikai modellek, vagyis a meggyőzés és a tanítás igénye működtette. Ahogy az alábbiakban látni fogjuk, a 19. század elejétől a francia romantikus irodalomban az író szerepe elsősorban mediátorként, közvetítőként határozható meg (ennek legkézzelfoghatóbb jele, hogy a legtöbb író és költő újságíróként

¹ Lásd Anne HENRY, *Marcel Proust: Théorie pour une esthétique* (Paris: Klincksieck, 1981).

² Erre jó példa a *Romantisme* című folyóirat episztemokritikáról szóló különszáma, amely a 18. század végétől a 19. század végéig tekinti át a folyamatokat: *Romantisme* 183 (2019), szerk. Gisèle SÉGINGER.

³ Lásd François René de CHATEAUBRIAND, *Le génie du christianisme* (1802), Germaine (Madame) de STAËL, *De l'Allemagne* (1813), Victor HUGO, *Préface de Cromwell* (1827), STENDHAL, *Racine et Shakespeare* (1823), Théophile GAUTIER, *Préface de Mademoiselle de Maupin* (1834).

is tevékenykedik a sajtó technikai fejlődésének és gazdasági szerepének is köszönhetően), és az őt körülvevő valóságról, társadalomról és ismeretekről mesél az olvasóknak, vagyis a valóságról szóló különféle tudásokat ábrázolja narratív reprezentációkon keresztül. Ezt az irodalmi szövegekben érzékelhető változást egyfajta episztemológiai paradigmaváltásnak is nevezhetjük, amikor a kimondható dologokról a hangsúly a kimondhatatlanra helyeződik át, amikor a descartes-i forgómozgásból newtoni vonzás lesz, Carl von Linné nomenklatúrájából darwini evolúció, a hierarchiából pedig egyenlőség – legalábbis az elképzelések szintjén. Ezek a változások természetesen közvetlen hatással lesznek mind a tudományos, mind pedig az irodalmi nyelvre nézvést a romantika korszakában.

A továbbiakban azt igyekszünk bemutatni, hogy a romantika korának szövegei hogyan adaptálják a fenti folyamatokat, és néhány példával szeretnénk illusztrálni, hogy a 2000-es évek elején konceptualizált (bár nem előzmények nélküli) episztemokritika hogyan képes feltárni ezekből a szövegekből a különböző tudásokat hordozó mélyrétegeket. Ezt illusztrálandó a francia romantika zsargonját megalapozó François-René de Chateaubriand és a romantikus érzékenység francia elméletét kidolgozó Stendhal egy-egy művét elemezzük vázlatosan episztemokritikai módszerrel.

Az új romantikaelméletek legtöbbje, közöttük az episztemokritika feloldja a romantikáról kialakított, kanonizált, s az oktatásban leegyszerűsödött ismeretek által rögzített képet; megváltoztatja, lebontja a szerzők, későbbi ideológiák és nemek szerinti hierarchiáját. Ugyanakkor ezekben a kortárs kritikai vizsgálódásokban szerepet játszik egy torzító tényező, amelyet, Hegel nyomán, Georges Didi-Huberman a művészettörténetben elkerülhetetlen *szükségyszerű anakronizmusnak*⁴ nevez, amikor a jelenkori szemléleti formák, jelentések és konnotációk óhatatlanul befolyásolják a múltból kialakított képünket. Ugyanakkor, ennek köszönhetően jobban meg is értjük a kortárs elméleteinket és a különféle – nyelvi, téri, vizuális, etikai stb. – fordulatok genealógiáját. Ez az anakronia azonban nem elhomályosítja az adott kor tudományos világképét, hanem a saját világképünkkel konfrontálva jobban meg is világítja számunkra, hogy a tudás és a tudományos ismeret határai hol tapinthatók ki korról korra. Ez a határ persze nem megragadható tökéletesen, képzelőerő kell hozzá, hogy például Balzac korában, a szereplők és

⁴ Georges DIDI-HUBERMAN, *Devant le temps: Histoire de l'art et anachronisme des images* (Paris: Les Editions de Minuit, 2000).

a társadalmi rétegek tipizálásában a fiziognómia,⁵ amely ma már áltudománynak számít, mennyire volt tudományos. Az általunk ismertetett episztemokritika éppen ezeket a határokat képes kimutatni: nem csupán egy új, kultúratudományos megközelítés, hanem olyan módszer, amely rávilágít, hogy éppen a 17. és 18. század fordulóján zajlik egy jelenkorunkig ható paradigmaváltás, vagyis konceptualizálódik az episztemológia (ismeretelmélet) és az irodalom (esztétika) kapcsolata.

A tudományos és ismeretelméleti aspektus elemzése az irodalmi szövegekben, valamint a tudományos diskurzus poétikájának vizsgálata nem újkeletű, gondoljunk például Gaston Bachelard munkásságára.⁶ A koncepciót, a terminológiát és az elemzési módszert magát episztemokritika néven azonban Michel Pierssens dolgozta ki 1990-ben.⁷ Azóta a 2000-es években létre is jöttek az episztemokritika intézményei: egy online portál, egy folyóirat és egy kutatócsoport Besançonban. A továbbiakban Michel Pierssens munkássága és a besançoni Franche-Comté Egyetem C.R.I.T. (Centre de Recherches Interdisciplinaires et Transculturelles) kutatócsoportjának eredményei nyomán mutatjuk be az episztemokritika romantikaértelmezését.⁸

Az episztemokritika kiinduló hipotézise, hogy a szövegben, sőt jellemzően a romantikus és realista 19. századi szövegekben megjelenő valóságjelző tárgyak (például Balzac regényeiben) nem egyszerű dekorációs elemek, amelyek arra szolgálnak, hogy a szövegvilágot valószerűvé tegyék, sőt nem is a szimbolikus jelentéseik miatt érdekesek, hanem valójában eddig ismeretlen és érthetetlen távlatokat jeleznek: például egy új nyomtatási technika Balzacnál módosítja a diskurzus és az írás ökonómiáját, vagy egy új kommunikációs eszköz megjelenése az irodalmi szövegben elkülöníti egymástól az időt és a teret, az embert és a hangját, megkérdőjelezi magát a jelenlétet. Az episztemokritika nem igaz/hamis paraméterek mentén vizsgálja a tudományos ismeretek jelenlétét a szövegekben, hanem azt kutatja, hogy egy-egy ilyen tárgy vagy jelenség mennyiben szolgálja az adott művet, azokat az entitásokat keresi, amelyek segítik a szöveget, hogy az ismeret (episztémé) irodalom-

⁵ Lásd Johann Caspar LAVATER, *Essai sur la physiognomie, destiné à faire connoître l'homme et à le faire aimer* (La Haye, 1781–1803).

⁶ Lásd Gaston BACHELARD, *L'eau et les rêves* (Paris: Corti, 1965), *L'air et les songes* (Paris: Corti, 1965), *La terre et les rêveries de la volonté* (Paris: Corti, 1965), *La terre et les rêveries du repos* (Paris: Corti, 1971).

⁷ Michel PIERSSENS, *Le savoir à l'œuvre: Essai d'épistémocritique* (Lille: Presse Universitaire de Lille, 1990).

⁸ *Épistémocritique – Études et recherches sur les relations entre la littérature et les savoirs*, hozzáférés: 2024.11.20, <https://epistemocritique.org/>.

má, a szöveg pedig tudássá váljon. Pierssens ehhez az „interfész-modellt”, illetve az orvosi értelemben vett beültetés (*greffe*) metaforát használja, hogy elkerülhető legyen a sokféleségből, a sokféle diszciplína ütköztetéséből adódó kommunikációs nehézség a különféle nyelvek és a tudományterületek között. Két nagyon különböző valóságalem felületi találkozásáról van szó, vagyis két, *a priori* egymással semmilyen kapcsolatban nem álló szemantikai szekvencia kommunikál egymással. Ezt fogjuk majd látni Michel Pierssens Stendhal *Armance* (1827) című regényének elemzésében, ahol a jég/tükör (franciában a *glace* szó mindkettőt jelenti) figurális megjelenése keresztezi a pszichológiát (a főhős viselkedése folytán) és a fizikát (vagyis a hideg/meleg kifejezések és figurák algoritmikus váltakozásának jelenségén keresztül a termodinamikát), végül a lélektant (a tükör és Nár西斯z mitológiai alakjának asszociációjával). Feltérképezhető tehát, hogy az egyes tudások és tudományterületek hogyan alakítják ki a transferek rendszerét először a tárgy, végül a retorikai alakzat megjelenésével.

Az egyik fontos aspektus, amellyel az új romantikus szemlélet megragadhatóvá válik, a vizuális érzékelés és ezzel együtt a térérzékelés módosulása, részint az új teóriák, részint az új technikai felfedezések nyomán.⁹ Egy új elméleti (optikai) és gyakorlati (panoptikus) modell válik uralkodóvá, és konkurenciát jelent az addigi modellek számára. Már a 19. század eleji francia romantika szövegeiben a nyelvi, retorikai kifejezésről átkerül a hangsúly a térábrázolásra, sajátos térpoétikát hozva létre (például Chateaubriand-nál az egyre divatosabbá váló romesztétikában,¹⁰ ahol az építészeti tér harmonikus egységbe kerül a természeti térrel; vagy Victor Hugónál a gótikus megújulás törekvéseiben,¹¹ amikor középkor és jelenkor idősíkjai egyesülnek, nemzeti identitásokat hozva létre a gótikus térben).¹² Az új optikai és vizuális felfedezések alapvetően fogják az egész század folyamán meghatározni a szövegeket alakító képzelőerőt: tükrök, vizuális illúziók, optikai eszközök tágítják ki a

⁹ Lásd Delphine GLEIZES, „L'épistémocritique à la lumière des études visuelles: Enjeux et perspectives”, *Romantisme* 183 (2019): 79–90.

¹⁰ François René de CHATEAUBRIAND, *Essai sur les Révolutions: Génie du christianisme* (Paris: Gallimard és Pléiade, 1978).

¹¹ Victor HUGO, *A párizsi Notre-Dame*, ford. ANTAL László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2019).

¹² Ehhez lásd még TIMÁR Andrea, „Hellenizmus és görög romok az angol romantikában: Az Elgin-márványok recepciója”, in *Az angol irodalom története: Az 1640-es évektől az 1830-as évekig*, szerk. KOMÁROMY Zsolt, GÁRDOS Bálint és PÉTI Miklós, 253–260 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021).

látható teret,¹³ és befolyásolják a tekintet működését a narratív stratégiákban, sőt, mindez a kritikai eszköztárat és terminológiát is megújítja majd a 20. és 21. századi irodalomtudományban.¹⁴

A fenti nézőpont- és paradigmaváltás, ahogy korábban említettük, nem egyszerre és egyöntetűen zajlik az egyes nemzeti romantikákban. A közvetett hatásokon túl Madame de Staël *De l'Allemagne*¹⁵ című értekezése vezeti be a 18. században alakuló német romantikát a francia gondolkodásba. Az író nagyra értékelt a német kultúrát és filozófiát a merev francia klasszikus gondolkodással szemben, és különösen csodálta Goethe munkásságát, főképp regényeit. Johann Wolfgang von Goethe¹⁶ szövegei talán a francia romantika leggazdagabb forrásai a tudományos ismeretek és irodalmi kreativitás valamint a tudományos elméleti modellek poétikai alkalmazása szempontjából, ezért nagyon jól illusztrálják az episztemokritikai módszer hatékonyságát. Goethe maga is tudós volt, szerteágazó érdeklődéssel kutatta az étellel foglalkozó tudományterületeket, az anatómiát, botanikát, fiziológiát, optikát, színtant, geológiát, meteorológiát és morfológiát.

Georges Gusdorf,¹⁷ a francia romantika egyik legjelentősebb szakértője szerint a romantikus gondolkodás alapvető sajátossága, hogy egyszerre két különböző rendszerben teszi lehetővé a megértést és a megismerést: a *tények* és a kozmikus teljességet is magába foglaló *spekulációk* szintjén. A megfigyelés és a kísérletezés ugyanis nem elégséges módszer a teljes tudás megszerzéséhez: a logikai kapcsolatokat az irodalom fogja analogikus és szimbolikus kapcsolatokká formálni, megszűnik a tudomány instrumentális szerepe, és a tudományos kutatást végző, paradox (egyszerre megismerő alany és megismerendő tárgy) helyzetű szubjektum kerül a reflexiók és alkotások középpontjára.

¹³ Gottfried Boehm „ikonikus fordulatról” beszél, Hans Belting „ikonikus jelenlétről” és a kép antropológiájáról, Horst Bredekamp pedig műalkotásnak tekinti a tudományos céllal született képeket is.

¹⁴ Lásd például a 19. századi fantasztikus irodalomról szó narratív elméleteket. Többek között: Louis VAX, *La séduction de l'étrange: Étude sur la littérature fantastique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1964); Max MILNER, *La Fantasmagorie, essai sur l'optique fantastique* (Paris: Presses Universitaires de France, 1982); Jean FABRE, *Le Miroir de sorcière: Essai sur la littérature fantastique* (Paris: José Corti, 1992); Tzvetan TODOROV, *Introduction à la littérature fantastique* (Paris: Seuil, 1971); Audrey CAMUS, „Les contrées étranges de l'insignifiant : retour sur la notion de fantastique moderne”, *Études françaises* 45, 1. sz. (2009): 89–107, <https://doi.org/10.7202/029841ar>.

¹⁵ Germaine de STAËL, *De l'Allemagne* [1813] (Paris: Flammarion, 1993).

¹⁶ Lásd Laurence DAHAN-GAIDA, „Genèses allemandes de l'épistémocritique: Du romantisme aux sciences de la culture”, *Romantisme* 183 (Paris: Arman Colin, 2019): 15–24.

¹⁷ Georges GUSDORF, *Fondements du savoir romantique* (Paris: Payot, 1982).

ba. Nem véletlen, hogy a regény lett az a műfaj, amely a leginkább jelzi a 18. és 19. század közötti paradigmaváltást, mivel a regény gyakorlatilag minden olyan műfajt magába olvaszthat, amelyet a régiek poétikája önkényesen szétválasztott.

Goethe regényei illusztrálhatják legplasztikusabban a kísérleti tudományokban alkalmazható módszerek és képletek hatékonyságát, amikor az emberi érzékenységet és az emberi kapcsolatok működését akarja ábrázolni. Az egyik leghíresebb regényének címe németül cserebomlás (*Wahlverwandtschaften*), magyarul *Vonzások és választások* (1809),¹⁸ amely a kémiai reakciónak az a fajtája, amikor két vegyület egymásra hatásakor az őket összetevő alkotórészek (gyökök, illetve ionok) kicserélődnek egymással. Goethe két emberpár tagjainak kicserélődését, majd az új párok létrejöttének folyamatát, valamint az emberi érzelmek átalakulását ezzel a kémiai folyamattal ábrázolja. Nem egyszerűen metaforaként használja azonban a cserebomlást, hanem a képlet maga lesz a regény szerkezete, ez határozza meg a szerelmi diskurzust és a szereplők közötti kommunikációs stratégiákat. A címet a német író egy svéd kémikustól, Torbern Bergmantól kölcsönözte, akinek *De attractionibus electivis*¹⁹ című tudományos értekezése latinul jelent meg 1775-ben. A kémia mint kísérleti tudomány meghatározza az egész 19. századi gondolkodást és irodalmat. Schelling 1798-ban két művében is megfogalmazza egyfajta „kémiai filozófia” alapjait: *Eszmék a természet filozófiájához* (1797)²⁰ és a *Világlélekről* (*Von der Weltseele*, 1797) című írásaiban, amelyekben a mechanizmus helyét az organizmus váltja fel, és egy egységesen felfogott természet filozófiája jelenik meg.²¹ Stendhal, a francia romantika egyik teoretikusa, szintén a kémiai kristályosodási folyamatok segítségével modellezi a szerelmi szenvedély pszichológiai működését *A szerelemről* (*De l'amour*, 1822)²² című értekezésében, de számos további példát említhetnénk.

Az optikai és vizuális jelenségek fizikáján és fiziológiáján, valamint a vegyületek kialakulásának képletén kívül a metamorfózis igen érdekes folyamata is felkeltheti az episztemokritika érdeklődését, amely ezúttal egy iro-

¹⁸ Johann Wolfgang GOETHE, *Vonzások és választások*, ford. VAS István (Budapest: Magvető Kiadó, 2004).

¹⁹ Idézi DAHAN-GAIDA, „Genèses allemandes...”, 15–24.

²⁰ Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, „Eszmék a természet filozófiájához mint bevezetés e tudomány tanulmányozásához”, ford. WEISS János, in Friedrich Wilhelm Joseph SCHELLING, *Fiatalkori írásai* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2003), 139.

²¹ Lásd GURKA Dezső, *A schellingi természetfilozófia és a korabeli természettudományok kölcsönhatásai* (Budapest: Gondolat Kiadó, 2006).

²² STENDHAL, *A szerelemről*, ford. SALGÓ Ernő (Budapest: Révai Kiadás, 1913).

dalmi szövegből kerül át a romantika korának tudományos vizsgálatába.²³ Annál is inkább, mert ez a mitikus világképből kölcsönzött folyamat fogja meghatározni a 19. századi természettudományos gondolkodást, a transzformációról és az evolúcióról szóló vitákat. Goethe például *A növények metamorfózisa* című morfológiai munkájában (1790)²⁴ az összehasonlító módszert követve a növény- és rovarvilágban, illetve a melegvérű állatok esetében előforduló átalakulásokat a metamorfózis jelenségére vezeti vissza. A metamorfózis gondolatát alkalmazva a növényekre azt állítja, hogy egy növény két része (például a virágja és a levele), amelyek látszólag teljes mértékben különböznek, transzformációk segítségével ugyanarra az eredetre vezethetők vissza, eljut tehát a heterogén elemektől az egységes eredetű természet képzetéig.

Az angol Erasmus Darwin, Charles Darwin nagyapja, *A növények szerelme* című művében egyenesen Ovidiusra hivatkozik, azt állítva, hogy ha a nagy költő, mint egyfajta varázsló, képes az embereket, sőt az isteneket növénné változtatni, akkor ő fordított átalakításokat végez, és a növényeket fogja emberi lényként leírni és a szaporodásukat az emberi szerelem segítségével modellezni.²⁵ Látható tehát, hogy az irodalomból kölcsönzött metamorfózis mítoszát hogyan tudja dinamikus módon a tudomány gondolati modellé transzponálni, sőt ellenkező irányban felhasználni. Talán éppen a metamorfózis-fogalom fiktív eredetének köszönhető, hogy még a tudományos diskurzusban is képes megőrizni plaszticitását és poliszémiáját.

Végül, konklúzióként, két konkrét példával szeretnénk vázlatosan illusztrálni az episztemokritikai módszer hatékonyságát, ha a francia romantikáról gondolkodunk. Az egyik példa a korai francia romantika nagyformátumú ideológusa, Chateaubriand, aki *A kereszténység szelleme* (*Le génie du christianisme*, 1802) című apológiájával hosszú évtizedekre meghatározta a francia romantika nyelvezetét, tematikáit és távlatait, és aki egyértelműen a 18. századi természettudományos diskurzus alapján dolgozta ki poétikáját. A másik példa Michel Pierssens nyomán a már emlegetett Stendhal *Armançe* című első regénye, amely jól példázza a felvilágosodásból a romantikába történő átmenet

²³ Lásd Gisèle SÉGINGER, „De la fiction au modèle de pensée: Épistémocritique des métamorphoses” *Romantisme* 183 (2019): 101–110.

²⁴ Johann Wolfgang GOETHE, *Versuch die Metamorphose der Pflanzen zu erklären* (Gotha: C. W. Ettinger, 1790). Franciára fordította: Charles MARTINS, *Œuvres d'histoire naturelle de Goethe* (Paris: AB. Cherbuliez et Ce Libraires, 1837).

²⁵ ERASMUS DARWIN, *The Botanic Garden: A Poem, in Two Parts*, 2 Vol. (London: J. Johnson, 1791). Franciára fordította: Joseph Philippe François DELEUZE, *Les Amours des Plantes* (Paris: Digeon, 1799.)

pszichológiai és nyelvi nehézségeit, amikor a hőelméleten alapuló klasszikus nyelvezet átfordul a termodinamika segítségével modellezhető romantikus poétikába.

Chateaubriand az emberi evolúciót és történelmet nem lineáris folyamatként képzei el, ellenkezőleg, szerinte az ember története szerteágazó, burjánzik, akár maga az élet, folyamatos mozgásban van, kiteljesedik végtelen változatokat hozva létre, ahogy maga a születő kozmosz is megszámlálhatatlan csillaggá alakult. Ez a grandiózus, organikus kép rajzolódik ki számunkra a *Kereszténység szelleme* című szöveg olvasásakor, ahol minden egyetlen középpont köré szerveződik, egyetlen tételnek feleltethető meg az apológia minden része, könyve és fejezete: a kereszténység szelleme a létezés minden formáját áthatja.²⁶

A történelmi idő érzékelésének forradalom okozta változásai Chateaubriand-nál jól illusztrálják a paradigmaváltást a felvilágosodás és a romantika között. Míg a természetről kialakított elképzelései kétségtelenül a 17. és 18. századi (Nieuwentytől és Newtontól örökölt) természetfelfogáson alapulnak, a mechanikus természetfilozófiát egy antropocentrikus keresztény gondolatrendszerbe ágyazza, valamint organikus térpoétikával egészíti ki. Mintha az ember újra visszaszerezné a Kepler és Galilei felfedezései következtében elvesztett középponti helyét a romantikus univerzumban, ebben a különös romantikus gömbben.

Isaac Newton a korszak talán legjelentősebb tudományos művében, a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* (1687)²⁷ című értekezésben dolgozza ki elméletét az egyetemesen érvényes gravitációról, mely szerint a dolgok kölcsönösen vonzzák egymást. De vajon miért nem hullanak egymásba? Mert a végtelen univerzum kozmikus harmóniájának köszönhetően egyenletesen szóródtak szét az űrben, tehát nem egy gravitációs középpont körül helyezkednek el, amely beszippanthatná és összeroppanhatná őket. A gravitáció-elmélet nem egyszerű felfedezés. Mélyen befolyásolja és megváltoztatja a természetről korábban kialakított képet, és felülírja a mechanikus tudományos szemléletet. Newton elméletében összebékül az ész és a hit, mivel kijelöli a kozmosz racionális magyarázatának határait.

²⁶ Lásd Anikó ÁDÁM, *La poétique du vague dans les œuvres de Chateaubriand: Vers une esthétique comparée* (Paris: L'Harmattan, 2008).

²⁷ Isaac NEWTON, *Principes mathématiques de la philosophie naturelle*, ford. Marquise du CHÂTELET (Paris: Jacques Gabay, 1756–1766). hozzáférés: 2024.11.20, <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k29037w/f5.item>.

A mű megjelenése után fél évszázaddal Voltaire-nek volt köszönhető,²⁸ hogy a francia tudományos közvélemény megismerte Newton matematika alapú természetfilozófiáját Émilie du Châtelet márkinő fordításában. Voltaire szándéka az volt, hogy Newton elméletét minél szélesebb körben megismerjék az olvasók, bár az általa ösztönzött fordítás kevéssé olvasóbarát.

A tömegvonzás elméletében leírt természet többé nem a matematika törvényei által meghatározott időben és térben mozgó dolgok halmaza. Newton szerint a tömegvonzás törvénye vagy az isteni beavatkozással, vagy pedig az éteri szubsztancia közvetítésével magyarázható. Amikor Newton felteszi a kérdést, hogy a bolygók miért elliptikus pályán mozognak, vagy a csillagok miért nem hullanak egymásba, a válasza egyszerű: Isten szabad akaratából. *A kereszténység szellemében* ugyanez a felülről megvilágított érvelés olvasható:

Egy keresztény természetrajzot szeretnénk a modern tudományos könyvek ellenében megírni, mert ezek a könyvek mindenben csak az *anyagot* látják. [...] A Mindenható által a természetben szétesztogatott ösztönök közül a legkülönösebb kétségkívül az, amelyik arra készíti a sarki halakat, hogy a mi éghajlatunk édesvizeibe vándoroljanak és, mint a buborékok, függőlegesen ússzanak a felszínre.²⁹

Az angol tudós közvetett hatásán kívül Chateaubriand másik közvetlen referenciája, ahogy korábban már említettük, a holland orvos Bernard Nieuwentyt. A francia író valójában az ő értekezéséből ismerkedik meg Newton elméletével: Nieuwentyt *L'Existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature (Isten létezése a természet csodái által bizonyítva)*³⁰ című műve 1725-ben jelenik meg angolul, majd 1760-ban újra kiadják, ezután találkozik az ifjú Chateaubriand ezekkel a gondolatokkal.

Nieuwentyt Isten létezését a természet csodáinak figyelmes szemlélésén keresztül próbálja bizonyítani. Bár akkoriban a téma és a szándék meglehe-

²⁸ Jean EHRARD, *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle* (Paris: Flammarion, 1970).

²⁹ CHATEAUBRIAND, *Le génie du christianisme* (Paris: Gallimard, 1978), 92. [Kiemelés az eredetiben.] Amennyiben nincs fordító föltüntetve, a szövegben szereplő idézetek saját fordítások – Á. A.

³⁰ Bernard NIEUWENTYT, *L'Existence de Dieu démontrée par les merveilles de la nature, en trois parties; ou l'on traite de la structure du corps de l'homme, des éléments, des astres, et de leurs divers effets* (Amsterdam–Leipzig: Arkstée et Merkus, 1760). Lásd még Raphaële ANDRAULT, „Tout cela peut-il s'être fait sans dessein?: Le panglossisme de Nieuwentij”, *Studia Leibnitiana* 50, 1. sz. (2018): 89–104, <https://doi.org/10.25162/sl-2018-0007>.

tősen banális, a holland tudósnak sikerül túllépnie a naiv providencializmuson azzal, hogy korának aktuális témáit a newtoni rendszer fényében vizsgálja. (Mindez a 19. században divatos megközelítés lesz, például Charles Fourier utópikus elképzeléseiben,³¹ aki szintén a newtoni vonzáselmélet alapján dolgozza ki a társadalmi közösségekről szóló elképzeléseit.) Nieuwentyt Leibniz ihlette felfogása szerint a bolygók azonos síkban mozognak, mozgásuk körkörös és nem szögletes, ezt a körkörös mozgást azonban nem egy állítólagos természeti szükségszerűség határozza meg, hanem Isten akarata szerint történik.³² A newtoni végtelen univerzum gondolata tehát bekerül az állandó törvények által működtetett örök mozgásban lévő térről kialakított elképzelésekbe. Chateaubriand, akinek az istenhívő tudós alakjához – többek között – Newton az elsődleges referencia, teljesen magáévá teszi ezeket az elméleteket. Newtonéhoz hasonló fénylő látomásban jelenik meg számára a tér, ahol az ember kozmikus dimenziókba jut: „Mintha az emberi szellem fáklyaként keringene szüntelenül a bolygónk körül a ránk boruló sötét éjszakában; a föld négy féltékén fokozatosan tűnik fel, mint az éjszaka csillaga, mely hol elfogy, hol növekszik, az egyik nép számára lassan csökken a fénye, míg egy másik számára felragyog.”³³

Stendhal egész munkássága szintén jól példázza, hogy a felvilágosodás társadalmi stratégiái (libertinizmus, társadalmi mobilitás, szerelem) hogyan kerülnek át a romantikus érzékenységtől áthatott közegbe, és hogyan változtatják meg az irodalmi szöveget.³⁴

Az *Armance*, avagy néhány jelenet egy párizsi szalonból (*Armance ou quelques scènes d'un salon de Paris*, 1827)³⁵ Stendhal első regénye, amely egyfajta pamfletként is felfogható, mivel az író valójában a 17. századi klasszicizmus stílusát utánozza benne. A főszereplő Octave és a címszereplő Armance sokáig küzdenek tragikus szerelmük ellen; a férfi érzi, és az író is érzékelteti, hogy valami lehetetlenné teszi a boldogságukat. Végül összeházasodnak, de az ifjú férj másnap öngyilkos lesz. A be nem teljesíthető szerelem okára, vagyis Octave impotenciájára Stendhal még csak nem is céloz. A regény szimbolikus értelme a környező társadalom rajzából derül ki. A férfi „képtelensége a boldogságra” a kor arisztokrata ifjúságának életképtelensége, alak-

³¹ Charles FOURIER, *Théorie des quatre mouvements suivi du Nouveau monde amoureux* [1808] (Paris: Les Presses du réel, 1998).

³² Lásd EHRARD, *L'idée de nature...*, 79.

³³ CHATEAUBRIAND, *Le génie du cristianisme*, 535.

³⁴ Michel PIERSSENS, „*Armance* entre savoir et non savoir”, in Michel PIERSSENS, *Savoirs à l'œuvre: Essais d'épistémocritique* (Lille: Presse Universitaire de Lille, 1990).

³⁵ STENDHAL, *Armance*, ford. RÓNAY György (Budapest: Magyar Helikon, 1962).

ja az úgynevezett romantikus hősök *mal du siècle* életérzését reprezentálja. A regény meglehetősen zavarba ejtő, Stendhal 44 éves, amikor megjelenteti. Az *Armance* egy 1826-ban *Olivier, avagy a titok (Olivier ou le Secret)*³⁶ címmel névtelenül publikált elbeszélés újraírása. A férfi impotenciát középpontba állító adaptált mű szerzője, Claire de Duras (1877–1828), nem engedte, hogy a mű korábban megjelenjen. Madame de Duras első változatához képest Stendhalnál a regény címe áttevődik a főhős – Olivier – kapcsolatra való képtelenségét elszenvedő hősnő – Armance – nevére. Stendhal az eredeti történet szereplőjének is megváltoztatja a nevét, Octave-nak nevezi, aki heves természetű, időnként szörnyetegként viselkedik. Az író azonban nem mondatja ki a kimondhatatlant a szereplőjével, mert e köré a titok köre szövi a cselekményt, ez határozza meg az elbeszélés interperszonális kapcsolatait. A tüneteknek homályosnak kell maradniuk, hogy Armance érdeklődése kitarson, de ismertnek is kellene lenniük, hogy világosan vezessék a történetet a megoldás felé. Armance azonban folyamatosan félreértelmezi Octave furcsa viselkedését. A stendhali dramaturgia arra a dilemmára épül, hogy miképp tud a lehető legtranszparensbben létrehozni egy történetet valamiről, ami kimondhatatlan. A szexualitással és az impotenciával kapcsolatos cenzúra valójában a narráció zsákutcája, mégis ez lesz a fikció mozgatója.

Az episztemokritikát azonban egy másik zsákutca érdekli: hogyan elégíti ki a szöveg a tudásvágyat? Stendhal képtelen megértetni az olvasóval Octave képtelenségét, vagyis impotenciáját, így a nemzőképtelenség etiológiájára redukálja az olvasatot. Ugyanakkor a nyelvi rendszerek is képtelenek, elégtelenek, ezért az író egy másik zsákutcában találja magát, ahol újabb jelentés jön létre, most már nem a történetmesélés, hanem konkrétan a nyelvi megfogalmazhatóság szintjén. A klasszikus francia színház nyelvzete könnyedén megbirkózott a szenvedélyek nyelvével: a tragédiaköltők előíró módon, szinte készen kapták a hőtan költői nyelvre lefordított terminológiáját.

Descartes szerint a fiziológia két nagy elve a hideg és a meleg, amelyek intenzitása a test mozgása szerint változik. A 17. században az emberről szóló (morális vagy orvostudományi) szövegek a hő áramlásával kapcsolatos ismeretelméletben gyökereznek, és ebből a modellhalmazból merít az irodalom, ez az a szemiotikai kód, amellyel a hideg és a meleg jelek rendszerezésével a tragédiaköltő leírja a szereplők lélekállapotát és értelmezi természetüket. Ez a bináris kód egyfajta elementáris differenciálszámítás segítségével határozza meg a hideg és a meleg fokozatait.

³⁶ Claire de DURAS, *Olivier ou le secret* (Paris: José Corti, 1971).

Octave Malivert a mintapéldája a szenvedélyek elemi matematikájának. Bár François Michel szerint³⁷ Stendhal nem értett a matematikához, a műveleteket mégis jól tudta alkalmazni az irodalomban. Octave magatartása a regényben a hő fokozatai szerint alakul, ahogy a szöveg szókincse is a hideg–meleg skáláján mozog. A Malivert-palota berendezésének leírása is ezt a szemiotikát követi: a palotában hatalmas tükröket látunk (*glace*, franciául ‘jég’ és ‘tükör’) ablaküveg helyett.

Stendhal regényének elemzésével valóságos ismeretelméleti archeológia tárul elénk az ókortól a 17. századon át a romantikáig. A szenvedélyek archaikus szókincse egy lényegileg tudományos diskurzusból fejlődik, az író a szerelmi és libidinális állapotok metapszichológiáját használja arra, hogy a szereplő valószerű legyen, akinek cselekedeteit ezzel legitimálja. A szöveg a fizika és a metafizika, az orvosi és a pszichológiai diskurzusok között lebeg, a transzfer azonban nem mindig jön létre. Octave egyedi tulajdonságai nem tökéletesen transzponálhatók termodinamikai diskurzusba. Megmarad valami, ami kívül esik a kiszámítható fizikai mennyiségeken. Ez a képtelenség (*impuissance*), impotencia minden fikció magja. A szenvedélyek klasszikus, 17. századi szemiotikai diskurzusa képtelen beszélni a szexuális kapcsolat lehetetlenségéről. Az *Armance* tehát két korszak határát jelzi: a szöveg túl klasszikus az olvasóknak, akik már nem tudják dekódolni a szenvedélyek jelrendszerét, csak azok bizonytalanságát, így Stendhal első regénye már nem az archaikus klasszicizmus terméke, hanem igazi 19. századi modern regény. Octave egy már nem létező helyet (*non-lieu*) foglal el a társadalomban, két vágy és két társadalmi osztály között. Egy egész társadalmi osztály, a nemesiség képtelen már szaporodni. A polgárságnak viszont termelni, produkálni kell, hogy átalakítsa a világot, vagy átkerüljön egyik világból a másikba. Octave olyan, mint egy motor, amelyet a hideg és a meleg hajt, de amely még nem képes munkát végezni, dolgozni, ezért impotens módon csak álmodozik; tiszta energia, amely nem cselekszik, csak tetteket követ el. Az irodalmi szenvedélyek szemiotikájának helyét tehát az eljövendő korszakot meghatározó fikció termodinamikája veszi át, amely már nem dekódolható a szigorú klasszikus jelrendszer segítségével.

Az episztémokritikai módszer segítségével tehát feltárható irodalom és tudomány dinamikus kapcsolata az egyes korszakokban, ami meghatározza a képzelet és a képalkotás működését. Nem csupán az irodalmi, de a tudományos szövegek nyelvi és képi sajátosságai, valamint az elméletek ábrázolhatóságának nehézségei is előtérbe kerülnek, sőt lebonthatóvá válik a tudo-

³⁷ François MICHEL, „Stendhal mathématicien”, *Stendhal Club* 20 (1963): 277–295.

mányos diskurzus objektivitásáról szóló előítélet is. A ma ismert egyes tudományterületek különválása a 19. század folyamán gyorsul fel, főleg a képalkotó technikák fejlődésének, valamint az egyre népszerűbbé váló élet-tudományok fejlődésének köszönhetően, ahol a botanika és a zoológia transzformációs modelljei az ember és az emberi társadalmak működését is ábrázolhatóvá teszik. Az episztemokritika tehát nem egy állóképet merevít ki egy adott korban tudomány és irodalom kapcsolatáról, hanem éppen ellenkezőleg, a közöttük lévő feszültséget és a feszültség által keltett elmozdulásokat, transzfereket térképezi fel. Nem egyszerűen összeveti a komparatiztika módszerével a tudományos és az irodalmi szövegeket, azt igyekszik inkább megérteni, hogy az irodalmi szövegekben hogyan működik, hogyan áramlik a tudás, az episztemé.

MATUZ BENCE

Esemény és egyenlőség

A romantika nyomai a kortárs francia filozófiában: Alain Badiou
és Jacques Rancière

matuzbence97@gmail.com.
ORCID: 0009-0009-7158-6575

HELIKON

Event and Equality.
Traces of Romanticism in Contemporary French Philosophy:
Alain Badiou and Jacques Rancière

Abstract

The following study intends to shed light on the presence and on the actuality of Romanticism in the thinking of two contemporary French philosophers, Jacques Rancière and Alain Badiou. The paper argues that the Hegelian conception of romantic subjectivity has an important role in the critical theory of the two thinkers and in critical culture in general.

Keywords: Romanticism, subjectivity, critical theory, critical culture, egalitarianism

„Az alapelv az abszolút bensőség elve”¹ – írja Hegel a romantikus művészeti formáról. Az abszolút bensőség, avagy a szubjektivitás a romantika kulcsfogalma, és természeténél fogva számos, olykor ellentétes ábrázolásmódot tesz lehetővé a romantika különböző periódusaiban. A romantikus szubjektum éppúgy megjelenik a kiábrándultság, lemondás és *spleen* képében, mint aktív, forradalmi, már-már omnipotens alakjában. A bensőség az ellentétek áthidalása révén végtelenként tételeződik:

Az istenkör különös jellemei egyetlen egységgé zsugorodnak, a tarka, színgazdag világ egyetlen fényponttá sűrűsödik. Így e kör igencsak beszűkülni látszik. Miközben azonban az egész tartalom a szubjektív emberi lélek pontjába sűrűsödött, miközben minden folyamat erre a pontra redukálódott, a tartalom köre egyszersmind végtelenül ki is tágul, korlátlan sokféleséget fog át.²

Ennek a dialektikának a különböző aspektusait Jacques Rancière és Alain Badiou meglehetősen eltérő stratégiák mentén dolgozzák ki, ugyanakkor nagyrészt hegeli ihletettséggű filozófiájuk és az abban tárgyalt kérdéskörök tematikus egybeesése megfelelő összehasonlítási alapot látszanak nyújtani ahhoz, hogy a két gondolkodó téziseinek összevetésével általános képet alkothassunk a romantika kortárs francia felfogásáról. Noha a két szerző kimondottan nem, vagy csak ritkán hivatkozik a romantikára esztétikai, illetve eszmetörténeti okfejtésekben, a kritikai elmélet keretein belül különösen a szubjektum lehetséges emancipációjának kérdésköreit tárgyalják, ami hagyományosan a romantika fő tárgyköreibe illeszkedik. Rancière és Badiou ennyiben tehát tekinthetők a romantikus eszmetörténeti hagyomány kortárs folytatóinak.

Az alábbiakban a két gondolkodó kritikai elmélethez való viszonyát, ezen keresztül pedig a romantikához való viszonyát fogom részletezni annak érdekében, hogy ez utóbbi fogalom jelenlegi francia elgondolásának főbb irányait összekapcsoljam. Az elemzés során leginkább Bagi Zsolt *Az esztétikai hatalom elmélete* című értekezésének egyik központi különbségtételére fogok támaszkodni, amely a kritikai kultúrán belül elválasztja a disszenzuális és a konszenzuális kultúrát. Ez a fogalmi háló segíthet felfedezni Rancière és Badiou kultúraértelmezésének főbb különbségeit, amelyek részben leképezik, részben továbbgondolják a romantika hegeli koncepciójának szubjektumfogalmát.

¹ G. W. F. HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról*, ford. ZOLTAI Dénes (Budapest: Atlantisz Könyvkiadó, 2004), 232.

² Uo., 236.

KRITIKA ÉS ROMANTIKA

„A kritika nemcsak rámutat a tévedésre, hanem termeli az újat. Ebben az értelemben a kritikai kultúra feladata az, hogy konstruktív módon hozzon létre új kulturális keretrendszert, új képzeletet, és egyben ütköztetnie kell azt a tömeg képzeletével.”³ Ennek fényében a kritikai kultúra mint a kultúra ön-reflexiója⁴ magában hordozza a romantika alapmozzanatait, amennyiben előfeltételezi azt a szubjektumot, amely egyrészt belátja, „magába sűríti” mindazt, ami számára adott, másrészt túl is lát azon, avagy „végtelenül ki is tágítja” saját képzeletét.

A tévedésre való rámutatás számba veszi és problematizálja a meglévőt, ami Platón *Az állam* című műben kifejtett barlang hasonlatától kezdve Karl Marxon és Guy Debord-on át egészen Badiou-ig és Rancière-ig a kritikai elmélet alapját képezi. Ennek a hagyománynak a romantikus mintázata a szubjektum azon műveletében érhető tetten, amely – hegeli terminológia szerint – az absztrakt jelenséget a maga viszonyrendszerében elhelyezve konkretizálja. A szubjektum kezdetben felismeri, hogy a világ problematikus, számára idegen, hogy azután épp a problematizálás folytán reintegrálja, megértse azt. A romantikus művészetben szintén megfigyelhető ez a dialektika, amelyben „[...] a tárgy nem adekvát a lélek bensőségességével. Tematikus anyag és szubjektivitás különválnak egymástól; a továbbhaladást a két oldal egybeképződése jelenti, míg csak újra be nem következik a kettéválás.”⁵ Az egybeképződés és kettéválás a kritikai elméletben voltaképpen a probléma felismerése (például hogy a barlangbéli árnyékvilág nem teljes valóság, Marx értelmezése szerint pedig az áru nem tárgy), majd átlátása (hogy tudniillik az árnyak a tűz kivetülései, az áru pedig társadalmi viszonyrendszer).⁶

A kritikai kultúra másik alapmozzanata, az új felmutatása szintén kettős: történhet disszenzuális vagy konszenzuális úton. Konszenzuális kultúra alatt Bagi Zsolt a *sensus communis* termelését, egyfajta érzéki közösség létrehozatalát érti, amelynek alapelve a részvételiség, modellje pedig a közvetlen demokrácia.⁷ A szerző ide sorolja az utcai művészeteket és minden művészeti gyakor-

³ BAGI ZSOLT, *Az esztétikai hatalom elmélete* (Budapest: Napvilág Kiadó, 2017), 106.

⁴ Uo.

⁵ HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról...*, 251.

⁶ A részben platonista ihletettségű kritikai elméletek részletesebb bemutatásához, illetve Alain Badiou Platón-értelmezésének kritikájához lásd SIPOS BALÁZS, *Az elnémított mimézis (visszhangja)*, hozzáférés: 2024.10.31, https://theatron.hu/theatron_cikkek/az-elnemított-mimézis-visszhangja/.

⁷ Vö. BAGI, *Az esztétikai hatalom elmélete*, 107–109.

latot, ami közvetlen hozzáférést enged az alkotás és értelmezés folyamatához. A konszenzuális kultúra romantikus vetülete abban a potenciálban figyelhető meg, hogy az „egyeképződés” a szubjektum és a tematikus anyag között közvetlenül létrejöhet. Más szóval a résztvevő alany újra létrehozhatja adekvát viszonyát a tárggyal, ennek eredményeképpen pedig magáénak érezheti a művészeti tárgyat. A konszenzuális kultúra ezt a mozzanatot közösségi szintre emeli; ez teszi alkalmassá a *sensus communis* termelésére.

A disszenzuális kultúra közel sem demokratikus elveken nyugszik, a közösség pedig csak annyiban bír számára jelentőséggel, amennyiben a vélemény-ütközés, a disszenzus terepéül szolgál. Célja nem a *sensus communis*, hanem radikálisan új nézőpontok megteremtése, a kulturális horizont kitágítása. Alapelve:

Az emancipáció nemcsak a társadalmi konfliktusok elrendeztetésének az ígérete, hanem az egyetemességé. Az ember egyetemes lényé, saját magát a teljes világ kontextusában felismerő és elismerő és termelő lényé való nevelése pedig szükségképpen végtelen feladat. Nincs kész ember, mert nincs kész kultúra, sőt nincs kész természet sem.⁸

Az ember mint „egyetemes lény”, amely a „mindenséggel méri magát”, hagyományosan romantikus toposz. Ez az elv képeződik le többek közt Faust alakjában. A romantikus szubjektivitás – amely Hegel szerint mintegy magába sűríti és egyben végtelenül kitágítja a világot – észlelhető a disszenzuális kultúra által felvetett végtelen feladatban.

ESEMÉNY ÉS DISSZENZUS

Alain Badiou számos filozófiai műve közül a *Théorie du sujet* (A szubjektum elmélete), illetve a háromkötetes *L'être et l'événement* (Lét és esemény) alkotja a szerző munkásságának gerincét. Badiou életműve egy monumentális filozófiai projekt hordozója. A szerző nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy önálló, matematikai és eseményalapú lételméletet, illetve ezzel szorosan összefüggő szubjektumelméletet dolgozzon ki.

Az időrendben első, 1982-es *Théorie du sujet* című kötet Badiou szubjektumelméletének fő műve. A szerző ennek keretében leszögezi, hogy a szóban forgó szövegben az általa kidolgozott „strukturális dialektika” hegeli ihletésű

⁸ Uo., 107.

módszer, amely „két alapvető ontológiai elvhez igazodik: a működés (*processus*) elsőbbségéhez a nyugalmi állapottal (*équilibre*) szemben, és a változás mozzanatának elsőbbségéhez az identitás afirmációjával szemben”.⁹ A nyugalmi állapot és az identitás tehát másodlagos Badiou szubjektumszemléletében, a hangsúlyt pedig a dinamikus működésre és a folytonos átalakulásra helyezi a szerző. A badiou-i strukturális dialektika ennek folytán olyan szubjektumelmélethez vezet a *Théorie du sujet*-ben, amely alapvetően a disszenzuson alapszik, vagyis a doxának ellenszegülő, kezdeményező alanyon. Ez a szubjektum (valójában szubjektum-hatás (*effet-sujet*), mivel ennek az alanynak nincs állandó identitása) működését négy instanciától és azok kölcsönhatásaitól teszi függővé Badiou: felettes én, igazságtétel (*justice*), szorongás, bátorság.¹⁰ A szubjektumhatás a felettes én (és korrelátumai, mint az állam, a törvény stb.) illetve a szorongás hatására bátorságban fejeződik ki, amely az igazságtételben (*justice*) létrehozza saját igazságát.¹¹ A szerző többek között Antigone történetével és a kommunista mozgalmakkal példázza elméletét, hangsúlyozva, hogy a szubjektíváció alapvetően disszenzuális. A badiou-i alanyiség tehát a disszenzus útján létrehozott igazság mozzanatán alapszik.

Amennyiben a disszenzuális kultúra, ahogyan azt Bagi Zsolt nyomán kifejtettük, nem demokratikus elven működik, Badiou filozófiájának további alakulása szintén a kritikai kultúra disszenzuális elgondolásába illeszkedik. A *L'être et l'événement* (*Lét és esemény*), illetve annak második és harmadik kötet, a *Logiques des mondes* (*Világok logikái*) és az *Immanence des vérités* (*Az igazságok immanenciája*) ontológiai megalapozását nyújtják a *Théorie du sujet* szubjektumelméletének. A *Lét és esemény* a maga eseményalapú lételméletével adja meg a szubjektíváció lehetőségi feltételét, amely szerint a szubjektíváció csak egy eseményhez való viszonyulásban, pontosabban egy eseményhez kötődő igazságeljáráásban (*procédure de vérité*) lehetséges. Az esemény Badiou szerint azonban természeténél fogva ritka és előre nem látható. Eseményjellege épp abban áll, hogy az adott viszonyokból nem levezethető, nem belátható.¹² Ilyen esemény a kereszténységben Jézus eljövetele, a történelemben a forradalmak, a tudományos áttörések vagy az új művészeti irányzatok megjelenése. Ennek értelmében azonban a szubjektíváció lehetősége is ritka, vagyis szemben a konszenzuális kultúrafelfogással, a szubjektíváció kevesek kiváltsága, akik éppen a *sensus communis* ellenében olyasmit tárnak fel, ami az adott viszonyok

⁹ Alain BADIOU, *Théorie du sujet* (Paris: Seuil, 1982), 71. Amennyiben nincs megjelölve fordító, a francia szövegrészletek saját fordításaim – M. B.

¹⁰ Lásd BADIOU, *Théorie du sujet*, 191.

¹¹ Uo.

¹² Lásd Alain BADIOU, *L'être et l'événement* (Paris: Seuil, 1988), 199–204, 223–225.

között elképzelhetetlen. Mindemellett a szubjektum és az általa létrehozott igazság csak négy területen képes fenntartani magát:

Egy ideális igazságkeresés, és ami e keresés véges instanciája, amely – meglátásom szerint – maga a szubjektum, ahhoz kötődik, amit generikus eljárásoknak nevezek (négy létezik: a szerelem, a művészet, a tudomány és a politika).¹³

A generikus eljárás matematikai ihletésű fogalom, amely Badiou filozófiájában végtelenségig folytatható eljárást takar, végtelen számú lehetőségekkel. Az alany ebben a generikus eljárásban képes újabb és újabb szituációkat létrehozni, ami végső soron fenntartja a szubjektívációt, amíg az eljárás be nem végződik egy addig ismeretlen igazság reprezentációjával, vagyis a szituációba való teljes mértékű integrálásával, normalizálásával.¹⁴

Mindezek fényében Badiou filozófiája nagy mértékben kötődik a disszenzuális kultúrához és annak romantikus mintázataihoz. A szubjektum a végtelen felé törekszik, még hozzá konfrontatív módon, hogy felmutassa az őt létrehozó igazságot. Teszi mindezt a politika, a tudomány, a művészet és a szerelem területén, avagy a romantikus zsenire leginkább jellemző közegben. Mindazonáltal Badiou visszajára is fordítja a romantika egyik alapvetését: nem a szubjektum hozza létre az igazságot, hanem az igazság (avagy esemény) a szubjektumot, amint azt összefoglaló igényű kötetében, az *Immanence des vérités*-ben is megfogalmazza.¹⁵

EGYENLŐSÉG ÉS KONSZENZUS

Jacques Rancière filozófiájára közel sem annyira jellemző a rendszeralkotó igény, mint Badiou gondolkodására. Érdeklődése középpontjában a politika és az esztétika határterületei, összefüggései állnak, vizsgálódásait pedig rendre konkrét elemzésekre és esettanulmányokra alapozza. Gondolkodásában mindazonáltal állandónak tekinthető a politikai értelemben vett egyenlőség-elv nemcsak filozófiai, de esztétikai megalapozása is. Az egyenlőség ennek megfelelően Rancière munkásságának központi fogalma, amelynek segítségé-

¹³ BADIOU, *L'être et l'événement*, 23.

¹⁴ Uo., 377.

¹⁵ Lásd: Alain BADIOU, *L'immanence des vérités* (Párizs: Seuil, 2018), 29.

vel nemcsak politikai folyamatokat elemez, hanem műértelmezései, esztétikai gondolatmenetei is az egyenlőség fogalma köré szerveződnek.

Rancièrre ezt az egyenlőséget – különösen az 1990-es évektől kezdve – az irodalmi nyelvvel modellezi, pontosabban azzal az irodalmi nyelvvel, amely a 19. századra kristályosodik ki mint önálló, a köznapi referenciális szóhasználattól elkülönült nyelvi funkció. Az önállósult irodalmiság létrejöttét Rancièrre egyenesen esztétikai forradalomnak nevezi, amely kétségbe vonja a tények és a fikció közötti alapvető, Arisztotelész *Poétikájáig* visszanyúló megkülönböztetését:

Az esztétikai forradalom két dolog összehangolásával rendezi újra a játékteret: a tények, illetve a fikció és a történelemtudomány új típusú racionalitásának okságai közötti határok elmosásával. Annak kinyilvánításával, hogy a költészet alapelve nem a fikció, hanem a nyelvi jelek egy bizonyos elrendezése, a romantika kora elmosza azt a választóvonalat, amely elkülönítette a művészet hatáskörét a nyelvi megnyilatkozások és a képek hatáskörétől. Emellett elmosta azt a határt is, amely a tények és a történetek okságai között állt fenn.¹⁶

Rancièrre tehát nem a nyelven kívüli, többnyire társadalmi befolyások elutasításaként értelmezi az irodalmi nyelv autonómiáját, mint tette azt többek közt Pierre Bourdieu,¹⁷ hanem az érzékelés új felosztásának kísérleteként. Ez a kísérlet a tény és a fikció közötti határ megkérdőjelezésével egyben azt a hierarchiát is megkérdőjelezi, amely elválasztaná a mellékest a lényegestől, ami megfigyelhető Rancièrre leggyakoribb irodalmi példáiban: Balzac és Flaubert szövegeiben, illetve a 19. századi regényirodalom legnagyobb részében. Irodalmi igénnyel ábrázolják a hétköznapok legbanálisabb tárgyait, jeleneteit, színhelyeit, vagyis irodalmi jelentőséget kap mindaz, amit eladdig a fikció nem tartott kidolgozásra érdemesnek. „*Minden beszél*. Ez egyben azt jelenti, hogy a reprezentáció hierarchikus rendje is megszűnik. [...] Minden egyenlő, egyenlően fontos, egyenlően jelentésszerű”¹⁸ – írja Rancièrre a *L'inconscient esthétique (Esztétikai tudattalan)* című munkájában.

Ahogy a *Le partage du sensible (Az érzékelhető felosztása)* című kötetében is rámutat a szerző, a fikció és a tény, illetve a jelentőségteljes és a lényegtelen

¹⁶ Jacques RANCIÈRE, *Le partage du sensible* (Paris: La Fabrique, 2000), 56–57.

¹⁷ Lásd PIERRE BOURDIEU, *Les règles de l'art* (Paris: Seuil, 1992).

¹⁸ Jacques RANCIÈRE, *L'inconscient esthétique* (Paris: Galilée, 2001), 37 [kiemelés az eredetiben].

előbb vázolt egyenlősítése, nemcsak esztétikai, hanem politikai jelentőséggel is bír. A címben is megadott kulcsfogalmat a következőképpen definiálja Rancière: „Az érzékelhető felosztásának hívom az érzékelhető evidenciáknak azt a rendszerét, amely egyszerre ad rálátást a közösré és annak felosztásaira, amelyek meghatározzák a közösré mindennek a kijelölt helyét és részét.”¹⁹ Ennek értelmében a politika és a művészet funkciója az egyéni érzékelés síkján nagy mértékben megegyezik. A látható és a rejtett közötti különbség épp annyira érzéki (esztétikai), mint politikai, akárcsak a lényeges és a lényegtelen felosztása, amely épp annyira központi kérdés a művészetben, mint a politikában.

Rancière ugyanakkor tovább is megy ezen a megállapításon, és rámutat, hogy az érzékelhető felosztása és a fikcióalkotás szervesen összefügg a cselekvéssel:

[...] a romantikának nevezett korszak egészében ugyanaz a kényszerképzet van hatással a művek felépítésére és kíséri azok történetvezetését: a cselekmény kudarcának kényszerképzete. A cselekmény, mint tudjuk, nem merül ki abban a pusztán tényben, hogy csinálnak valamit. A cselekmény a gondolkodás egy módja, a racionalitás egy bizonyos struktúrája, amely meghatározza a társadalom legitim viselkedési normáit és a fikcióalkotás normáit.²⁰

Ebből kifolyólag nemcsak a fikció és a tény, a lényegtelen és a lényeges, hanem a gondolkodás és a cselekvés közötti közkeletű különbségtétel is megkérdőjeleződik Rancière filozófiájában, ami tovább erősíti esztétika és politika összefüggését a szerző filozófiájában. A fentebb idézett szövegrész bevezeti azt a tézist, mely szerint a 19. századi regényben a cselekmény viszonylagos háttérbe szorulása a leírás javára egyben megszünteti a lényegében hierarchikus, ok-okozati, alá- és fölrendeltségi viszonyokon alapuló arisztotelészi cselekményfelfogást. „A cselekményhez véges világra, körülírható tudásra, kiszámítható oksági formákra és megválogatott cselekvőkre van szükség. Márpedig épp ez a körülhatároltság látszik elveszni Balzac és utódai számára.”²¹ Az esztétikai forradalom ebben az értelemben a racionalitás új formáját teremti meg, amelyben háttérbe szorul a lényegtelen részlet fogalma. Az ennek jegyében írt irodalmat (vagy bármely szöveget) Rancière az „írás demok-

¹⁹ RANCIÈRE, *Le partage du sensible*, 12.

²⁰ Jacques RANCIÈRE, *Le fil perdu* (Párizs: La Fabrique, 2014), 101.

²¹ Uo.

ráciájának” is nevezi, amelyben minden elem, beleértve az író és a leírtakat, lényegében egyenrangú.²²

Rancièrre filozófiája tehát végső soron a fikció és a textus révén artikulált radikális egyenlőséget dolgozza ki, amely kihat a racionalitás és a cselekvés formáira egyaránt. Ebben az értelemben a rancièrre-i elmélet markánsan konszenzuális kritikai kultúrát alapoz meg. Az irodalom ennek fényében olyan instancia, amely az érzékelés új módozatainak kidolgozása révén a közösségi-ség és a közös tér újradefiniálására és újrafelosztására alkalmas. Megteremti a közösség és a közös érzékelés, avagy a konszenzus alapvető feltételeit. Rancièrre számára a 19. század – amelyet rendre a romantika korának is nevez – kiemelt jelentősége abban rejlik, hogy a kor irodalma – különösen a regényirodalom – teremtette meg az érzékelhető felosztásának legszélesebb, avagy legdemokratikusabb elrendezését, amelyben a szignifikáns és az inszignifikáns különbsége feloldódni látszik. Más szóval, ez a korszak volt képes a legszélesebb konszenzus megteremtésére, mivel a korabeli irodalom egyenrangúan, egy síkon értelmezi a közösséget és az érzékelhető egyaránt.

A rancièrre-i gondolat romantikus alapja a fentiek alapján abban ragadható meg, hogy az egyenlőségelvű konszenzusteremtés végső soron a szubjektum és a külvilág adekvát, nem elidegenedett viszonyának létrehozatalát célozza meg. A Rancièrre által kidolgozott konszenzus ebben az értelemben a szubjektum kiterjesztése és kapacitálása arra, hogy a művészetten keresztül birtokba vegye a számára idegent.

Mindemellett Rancièrre filozófiájának fényében különösen kétértelművé válik Hegel állítása a romantikus művészet végkifejletéről. „A tárgy kilépett a művész saját énjének hatásköréből, a *raisonnement* olyannyira szabaddá, a tárgy olyannyira külsődlegessé vált, hogy a művészet szabad, szubjektív ügyesség dolga lesz, amely számára a tárgy közömbös.”²³ Ez a közömbösség Rancièrre olvasatában demokratikus közömbösség, amely közösséget teremt, és ennyiben éppúgy jelenti a közömbösség ellentétét is, avagy a bevonódást, és éppen a szabad *raisonnement*, vagyis a nem hierarchizáló racionalitás révén. Ebből kitűnik, hogy míg Hegel közönyt lát a hierarchia megszűntében, addig Rancièrre éppen a hierarchiából következő kategorizációban észleli – ha nem is közömbösséget – az elidegenedést.²⁴

²² Lásd JACQUES RANCIÈRE, *Politique de la littérature* (Paris: Galilée, 2007).

²³ HEGEL, *Előadások a művészet filozófiájáról...*, 257.

²⁴ Legújabb kötetében a szerző kifejti a közöny és az elnyomás szoros összefüggését Csehov *A bíróságon* című elbeszélésének elemzésében: „Nem igazán számít, hogy a vádlott bűnös, vagy ártatlan. Ami fontos, hogy minden úgy folytatódjon, mintha sohasem történt

Az eddigiek alapján arra juthatunk, hogy Badiou és Rancière a romantikus szubjektum egy-egy ellentétes aspektusát integrálják a gondolkodásukba. Mint az Hegel romantikafelfogásában megfogalmazódik, a romantikus szubjektum egyszerre „sűríti magába” és „tágítja a végtelenségig” a külvilágot, amellyel hol azonosul, hol elveti azt. Badiou eseményalapú, mindig valamiféle kivételes előőrsöt feltételező, ennél fogva disszenzuális kultúrakonceptiója olyan szubjektumot feltételez, amely a lehetőséghorizont folytonos tágítását célozza meg. Rancière kritikai elmélete ezzel szemben radikálisan egyenlőségelvű és inkluzív, az általa feltételezett szubjektum fókuszja pedig inkább az elidegenedés felszámolására, a külvilággal való adekvát viszony restaurációjára helyeződik, mint a radikálisan új felmutatására, aminek folytán elkülönülhetne környezetétől. Ennek fényében Badiou és Rancière filozófiájának ellentétei nagy mértékben leképezik a hegeli értelemben vett romantikus szubjektum dialektikáját, amely a külvilág integrációjának és a meghaladásának mozzanatain keresztül bontakozik ki. A két gondolkodó emellett meg is haladja Hegel némely tézisé: Badiou szubjektíváció-értelmezésében a külvilágnak van logikai elsőbbsége, amennyiben a szubjektum létrejötte rajta kívül álló eseménytől függ. Rancière-nél pedig a Hegel által „közömbösnek” minősített szabad, antihierarchikus racionalitás épphogy a közösségi bevonódás előfeltétele. A romantika alapvető mintázatai tehát egyrészt materialista, másrészt – a racionalitás formáit tekintve – hierarchiaellenesebb árnyalatokkal továbbra is tetten érhetők a kortárs francia kritikai gondolkodásban, különös tekintettel Alain Badiou és Jacques Rancière munkásságára.

HELIKON

volna semmi a ventilátor és a törvény fogaskerekeinek zúgásán kívül. Épp ez a szolgaság: nem a közember alávetése a rend képviselőinek, hanem a közös alávetettségük ugyanannak az ismétlődésnek”. Jacques RANCIÈRE, *Au loin la liberté* (Paris: La Fabrique, 2024), 14–15.

ZEMPLÉN GÁBOR

Latouri kaleidoszkóp és romantikus irodalom

zemplen@gtk.elte.hu
ORCID: 0000-0001-7017-4661

HELIKON

Latourian Kaleidoscope and Romantic Literature

Abstract

The essay reviews Bruno Latour's emergence as a canonized author for research on the literature of Romanticism. While presenting several ways of using Latour in the interesting special issue of *Essays in Romanticism* (April 2024, Vol. 31/1), the collection also draws attention to the selective reception of Latour's work. Having established himself in the field of sociology, anthropology and history of science with case studies, Latour aligned his views with posthumanism, followed by an interest in politics and environmental crises. His name is as much associated with a network-model (ANT, actor-network theory) as with a wide-ranging critique of cosmology (rejection of the constitution of moderns) or even ecocriticism. The second section gives examples of Latour's use in connection with Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau as well as the slave-narrative of Olaudah Equiano. The third section, after presenting the relevance of the oeuvre, looks at the periods of his work with links to the debates that shaped his position on knowledge from the 1970s to the 1990s and the so-called Science Wars (in particular the emics–etics debate and the Bloor–Latour debate). This section draws attention to the fact that Latour does not strive for consistency, can hardly be considered a unified theorist, and his eclectic approach emphasises visuality, reflexivity and (a)symmetries.

Keywords: Romanticism, Latour, agency, sociology of science, symmetry, reflexivity

IRODALOMTUDOMÁNY ÉS POSZTHUMANISTA TUDOMÁNY-TANULMÁNYOK

Bruno Latour, a nemrég elhunyt tudományantropológus immár a romantika irodalmának kutatásában is segít? A hazánkban már régóta ismert és a társadalomtudományokban rendszeresen oktatott Bruno Latour (1947–2022) egyre több munkája olvasható magyarul is, köztük a *Hibrid gondolkodás* című szöveggyűjtemény vagy a *Földközlemben – Karanténban* című politikai, illetve járvány-kalauz. És az sem teljesen meglepő, ha a romantika szerzőinek elemzésekor megjelenik Latour valamelyik munkája. A romantikára igencsak jellemző a mechanisztikus megközelítések alternatíváinak keresése: ebben az időszakban születik a „biológia”, felerősödik a történelem, a nyelv és az érzékenység tanulmányozása.¹ A reflexió új formái terjednek el: az időszakot a humán és a reál tudományok összefonódása jellemzi, miközben megjelenik a később erősödő elválasztottság. Már csak ezek a szempontok is kapcsolhatóvá teszik Latour munkáit a romantika irodalmához.

E rövid tanulmány második szakasza az *Essays in Romanticism* folyóirat különszámáról ad áttekintést (2024. április), példákat hozva a latouri gondolatok felhasználására Blake, Wordsworth, Henry David Thoreau és Oludah Equiano írásainak elemzése során. Az életmű recepciója a különszámban pusztán részleges és meglehetősen szelektív, de bemutatása egy tanulmányban már így sem könnyű, mivel Latour elméleti eszköztára igen szerteágazó. Latour a tudományszociológia, -antropológia és -történet területén vált híressé esettanulmányokkal, de hatása az irodalomtudományban ott erősebb, ahol nagyívű ontológiai, episztemológiai, társadalomkritikai vagy épp elméletkritikai gondolatokat fejt ki. A magyar szövegválogatás fülszövegében a „gazdag és szét-tartó munkásság”² utal arra, hogy Latour előszeretettel vett át fogalmakat más szerzőktől, folyamatos nyelvi innovációi egy állandóan változó eklektikus filozófiát támogatnak.

Érdekes elemzési szempont Latour és a romantika nyelvhasználatának párhuzamba állítása, hiszen a romantika irodalmát kutatók hasonló nyelvjátékokkal gyakran találkozhatnak. Ez különösen ott tűnik ki, ahol árnyaltan manipulálunk felosztásokat, mint Goethe és Ernst Meyer eszmecseréjében, akik a stabil nyelvi rendszerek (mint Linné osztályozása) és az élőlények sza-

¹ Stephen GAUKROGER, *The collapse of mechanism and the rise of sensibility: Science and the shaping of modernity, 1680–1760* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

² Bruno LATOUR, *Hibrid Gondolkodás: Válogatott tanulmányok*, szerk. KELEMEN Pál, KERESZTES Balázs és KUN János Róbert, ford. KERESZTES Balázs és KUN János Róbert (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021).

bályozott változásait követő morfológia különbségeit vetik össze.³ Az egyik módszer halottnak tekintette az élő, a másik vele együtt halad, de utol sosem éri. Latour *módszere*, hogy ágenseket követve épít fel narratívát és elméletet, de egyben *nyelvhasználata is* megidézi ezt a kort, amikor a tudománynak még egyértelműen volt esztétikája, és a művészetnek igazsága. A részletes elemzés azonban már a romantikában feltárta, hogy a túl sok reflexió és felosztás destabilizálja a fogalmi eszköztárat. Latour szívesebben foglalkozik kritikusan a modernitás bifurkációival, mint a módszer problémáival vagy az ilyen nyelvjátékok destruktív vonásaival. A közösségi reakció azonban azt mutatja, hogy az invenciózus nyelvhasználat tolerált határai a mai tudományban már máshol húzódnak: az 1990-es évek második felétől az ún. tudományháború során (*Science Wars*) Latour sok szakmán belüli és kívülről érkező kritikát kapott. A Latour és a romantika kapcsolatáról szóló, itt szemlézett különszám első tanulmánya is a tudományháború kontextusát hangsúlyozza, és azon belül is Alan Sokal vádját: „Latour folyamatosan a tények és a róluk való tudásunk közötti konfúzióval játszik.”⁴

Bár Sokal nem jóindulatú olvasó, jól érteni Latourt nem könnyű. Saját élményeim alapján hasznosabb úgy tekinteni, hogy Latour szövegei inkább egy módszert mutatnak be, nem egy elméletet dolgoznak ki. Mióta az analitikus érdeklődés arra vitt, hogy Latourt mint argumentatív dialógusban résztvevő felet elemezzem, igyekszem kerülni az olyan egyszerűsítő feltevéseket, mint hogy világos vagy akár jól jellemezhető lenne az álláspontja. Mivel álláspontját a legtöbb kérdésben komplexnek gondolom, s amely álláspontok megfogalmazásában kulcsszerepet játszanak homályos fogalmak, próbálom úgy bemutatni Latourt és munkáinak felhasználását, hogy közben nem vizsgálom, miben is áll pontosan és érthető-e az az álláspont, melyet Latour vagy az őt idéző képvisel.

A tanulmány harmadik szakasza Latour munkásságát úgy szemlézi, hogy csak az életmű egy kis szeletét vizsgálja, hiszen Latour fogalmi újításai éppúgy megjelennek esettanulmányaiban, mint abban az univerzálisan felhasználható hálózat-modellben (*ANT, actor-network theory*), amely a technológiai és tudományos fejlődést anyagi-szemiotikai hálózatokként tette empirikusan vizsgálhatóvá. Latour munkássága van olyan komplex, hogy a sokszínű recepció

³ ZEMPLÉN Gábor, *Fokozódó polaritás: Goethe módszere és a strukturálódó megismerés* (Budapest: Typotex, 2019), 197–199.

⁴ Allison DUSHANE és Roger WHITSON, „»Do You Believe in Reality?«: Bruno Latour and Romanticism”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 1–7, 2, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.2>. Amennyiben nem említek fordítót, az eredetileg idegen nyelvű idézetek saját fordításaim – Z. G.

könnyen érthető, miközben a konzisztenciára nem törekvő szerző aligha tekinthető egységes elméletalkotónak, így megjelenése az anglistika már-már kanonizált teoretikusaként nem könnyen indokolható. Csak néhány területet emelek ki, hogy ezt alátámasszam. Ezek a Latour korai munkáiban is már meghatározó jelentőségű *vizualitás*, valamint a tudásszociológiai irányzatok között (a 1970-es évektől egészen az 1990-es évekig) zajló vitákhoz kapcsolódó két fogalom, a *szimmetria* és a *reflexivitás*. A részletesebben vizsgált területek segítenek megérteni Latour adaptálhatóságának néhány problémáját, hogy miért nem könnyű irodalmárként latouriánusnak lenni, illetve – ahogy erre majd látunk példát – elemzőként a romantika szerzőire alkalmazni a latouriánus kategóriát.

Latourt egy közösség részeként elemzem, hiszen maga is közösségekben gondolkodott, szeretett társszerzőkkel együtt írni, de nemcsak a közös munkát, hanem a vitákat is szerette. Nehéz e viták szövegeihez a kontextusuk nélkül közelíteni, ez indokolja, hogy az életmű relevanciájának bemutatása során Latour eredeti szakterületéhez kapcsolódóan is utalni fogok szövegekre, szerzőkre és szakkifejezésekre. Nagy hatású fogalom például a „modernektől alkotmány”, mely választóvonalat húz az emberek társadalmi világa és a nem-emberi, természeti világ közé.⁵ Latour a *Sobasem voltunk modernnek* című munkájában újfajta leírási nyelvet használ a kultúrára (olyan alfejezetekkel, mint *A hibridek burjánzása*, *Perverz vonzalom a marginalitás iránt*, *Az átalakított humanizmus*), de ennek értelmezéshez nem megkerülhető a legkimerítőbben használt forrás Hobbes és Boyle vitájáról, a légszivattyú történetét feldolgozó tudománytörténészek (Shapin és Schaffer) rekonstrukciója.⁶ Erre a munkára építve tudja Latour megfogalmazni, hogy mi az alkotmány és miért problematikus. Nem könnyen érthető már a könyv alcíme sem, a Latour megoldására utaló *Szimmetrikus antropológiai tanulmány*, amennyiben nem világos, hogy mi a tudásszociológusok „szimmetria-elve”, mely Shapin és Schaffer narratíváját és Latour kritikáját is meghatározta.

Mivel így a harmadik szakasz Latour hálózataira fókuszál, az alternatív feldolgozási szempontot csak megemlítem. A bemutatott különszám kap-

⁵ Gyakran hivatkozott korai munka magyarul: Bruno LATOUR, *Sobasem voltunk modernnek – szimmetrikus antropológiai tanulmány*, ford. GECSER Ottó (Budapest: Osiris Kiadó, 1999). A tudományfilozófiai értékeléshez lásd KUTROVÁTZ Gábor, *An Epistemological Cross-Section of Science Studies – In the Context of the Science Wars* (doktori értekezés, Budapest, BME GTK Technika-, Mérnök- és Tudománytörténet Doktori Iskola, 2005).

⁶ Steven SHAPIN és Simon SCHAFFER, *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1985).

csán részletesebben feltárható lenne a romantika kutatóinak itthon alig ismert hálózata, amelyet az ismertett cikkek idéznek; ezek a szerzők Latourtól akár függetlenül is használtak a tudomány-tanulmányok eszköztárából származó elemzési eszközöket, vagy kapcsolták a természet-tudományok történetét az irodalomhoz. A romantika irodalmának értelmezésében a különszámban említett irodalmárok, például Theresa Kelley vagy Amanda Jo Goldstein munkáit legalább annyira érdemes lenne bemutatni,⁷ mint Latour munkásságát, vagy éppen az itt nem említett Laura Otis és Joan Steigerwald elemzéseit.⁸

TEREPMUNKA, ÁGENCIA, KVÁZI-SZEMÉLYEK

Latour fogalmi apparátusát bármely kor irodalmának elemzésében lehet alkalmazni, ám a legutóbbi évszázadok kifejezetten könnyűvé teszik a szociológus és antropológus gondolatainak felhasználását. Korán megénekeltek versben tudományos elméleteket (mint Newton színelméletének hét színét),⁹ divattá váltak a részletes természetábrázolások, és az irodalom – a századok múlásával egyre elkerülhetetlenebbül, egyre több szerzőnél – a technotudományhoz kapcsolódott. A romantikában már a tudomány differenciált recepciójáról beszélhetünk. A korban fokozatosan elkülönülő diszciplínák gyakran hatottak az irodalmi témákra, elég csak a földtani elméletekre gondolni, vagy akár a felhőformák osztályozásának nyomait keresni például Keats vagy Goethe szövegeiben. A tudóst csodálták, parodizálták, drámai karakterré avatták.

Roger Whitson elemzése William Blake-ről, az őt az 1970-es években elemző Donald Aultról,¹⁰ valamint Latourról számos párhuzamot tár fel a három szerző között. Whitson érzékenyen kapcsolja össze Blake mitologikus költészetét és az immár generációkra ható Ault elemzéseit az érett Latour munkáival, aki nagy érdeklődéssel fordult Alfred North Whitehead filozófi-

⁷ Theresa M. KELLEY, *Clandestine Marriage: Botany and Romantic Culture* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2012); Amanda Jo GOLDSTEIN, *Sweet science: Romantic materialism and the new logics of life* (Chicago: University of Chicago Press, 2019).

⁸ Laura OTIS, *Membranes: Metaphors of invasion in nineteenth-century literature, science, and politics* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000); Joan STEIGERWALD, *Experimenting at the boundaries of life: Organic vitality in Germany around 1800* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2019).

⁹ Marjorie NICOLSON, *Newton Demands the Muse: Newton's Opticks and the Eighteenth Century Poets* (Hamden, Connecticut–London: Archon Books, 1963).

¹⁰ Donald D. AULT, *Visionary Physics: Blake's Response to Newton* (Chicago: University of Chicago Press, 1974).

ájához. Latour sok helyen foglalkozik a természet és társadalom szétválasztásával, vagyis azzal, ahogyan a természettel együtt, vele egybefonódva létező társadalmi valóság elválasztja egymástól a társadalmi és a természetit, az emberi és nem-emberi szereplőket, felhasználva a bifurkációkat észlelés és valóság, elme és test, természet és kultúra között. A természet kettéválasztását az magyarázza, amit „Latour a »ténykérdések esztétikájának« nevez, mely a tudósokat, apparátusokat és a laboratóriumi kultúrákat az objektivitás megteremtésének aktusaiba rendezi azáltal, hogy a tényeket támogató hibrid szereplőket redukálja és megtisztítja.”¹¹

Mivel Latour számos évet töltött terepmunkával, fogalmi eszköztára támogatja a hasonló tematikájú, terepmunkát megörökítő irodalmi szövegek értelmezését is. Wordsworth versének segítségével, melyet szintén terepmunka inspirált (*Written with a Slate Pencil on a Stone, on the Side of the Mountain of Black Comb*), könnyen beláthatjuk, hogy a háromszögelő földmérők műszerei és az írott dokumentumok a versben egyaránt a tudás mátrixának részei. Ron Broglio szerint Latour neologizmusai segítenek felhívni a figyelmet a fordítási folyamatra a Föld és a tudományos és kulturális reprezentációink között:

Ezen a ponton már világosnak kell lennie, hogyan kapcsolódik Latour a romantikus korszakhoz. Ez az a 18. és 19. század, amikor a jobb műszerek és a nagyszabású szervezett kutatás révén pontos adatok válnak elérhetővé. És ez a korszak az adatgyűjtés kora, ami megjelenik a térképeken, diagramokon, táblázatokon, valamint a statisztikákban, felmérésekben is, áthatva a kormányzati és társadalmi szervezetek széles spektrumát. Érdeemes elidőzni Latour leírásánál a mozgó állandókról [immutable mobiles: a terepen is használható reprezentációk]. Ez egy hihetetlenül erőteljes fogalom. Az összes összetett tudományos műszert úgy tervezték, hogy az entitások közötti állapotot egy sík, mobil, skálázható, megismételhető felületre redukálja. Legyen szó akár a Hubble-teleszkóppal megfigyelt galaxisokról, akár a szubatomi erőkről a CERN nagy hadronütköztetőjében, a világ odakint csak akkor válik érthetővé a tudomány számára, ha mozgó állandókká alakítjuk. Műszerek, tech-

¹¹ Roger WHITSON, „Reassembling Visionary Physics: Donald Ault, Bruno Latour, and William Blake’s Mathematical Scenographies”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 23–42, 24. Latour 2008-ban tartott előadásaiban (*What is the Style of Matters of Concern? Two Lectures in Empirical Philosophy, University of Amsterdam Spinoza Lectures*) éppúgy felhasználja a szociológus Tarde kritikáját a Durkheim-féle szociológiáról, mint Whitehead elképzeléseit, melyekre Didier Debaise hívta fel a figyelmét.

nológiák, berendezések mind az átalakítás [transmutation] eszközei, melyek olvashatóvá teszik a világot.¹²

A tudományos tudás keletkezésének folyamatát számos esetben bemutató Latour akár egy egész fejezeten át foglalkozik azzal, hogyan születik meg egy tény vagy új technológia. Érdekes itt rövid kitérőt tenni, hogy a további példák, illetve kritikai megjegyzések előtt hangsúlyozzuk: Latour az inspiráló materiális-szemiotikai olvasat kialakításakor – nyelvileg érzékeny elemzőként – a tudományról óhatatlanul irodalmi elemzést is ad, ahogyan számos diszciplína felől értelmezi és határozza meg a munkáját.

Már 1979-es korai könyvében a laboratóriumban folyó „rutinmunkát” mutatta be szerzőtársával, Steve Woolgarral (a csoport egyik tagját 1977-ben orvosi Nobel-díjjal tüntették ki, amíg a kéziratot véglegesítették).¹³ A konstruktivista megközelítés az eszközök, adatok, állítások, publikációk közötti szemiotikai kapcsolatokat hangsúlyozta. A narratíva a laboratóriumi tevékenységeket egy teljesen újonnan érkezett szereplő szemszögéből mutatja be, aki a saját perspektívájából konstruál egy beszámolót a saját fogalmai segítségével. Az „antropológiai idegenség” fogalma segített a tudósok tevékenységét úgy ábrázolni, mintha egy „naiv megfigyelő” beszámolója lenne. A könyv sikeréhez hozzájárult a narratív antropológiai megközelítés, de a lelkesedésen túl komoly kritikát is kiváltott, hiszen a narratíva azt (is) állította, hogy félrevezető az a benyomás, hogy a tudomány eddig rejtett igazságok felfedezéséről szól. Ehhez az állításhoz Latourék a nyelvi elemzés segítségével jutottak el, hiszen a tények konstrukciójának folyamatában a laboratóriumban töltött nap végére a munka néhány állítás hitelességének növekedéséhez (vagy csökkenéséhez) vezetett. Ám nem csupán a kijelentésekkel kapcsolatos műveletekre, például a modalitások változására figyeltek oda, hanem a tudományos cikk születését tanulmányozva tucatszámú kéziratvázlatot vetettek össze, és nem csak a kutatások befogadásának mintáit tárgyalták (külső kommunikáció), hanem a laboratóriumban belüli diszkurzív tevékenységeket is (belső kommunikáció). A megközelítés eklektikus: összekapcsolja a szcientometriát a diskur-

¹² Ron BROGLIO, „Fashioning Landscapes with Bruno Latour’s Immutable Mobiles and Epistemological Matrix or: How We Pass on Knowledge”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 9–21, 15, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.3>. Broglio felidézti azt a beszámolót, melyben Latour tudósok egy csoportját követi Brazíliába, ahol mintákat gyűjtenek, hogy meghatározzák, előrenyomul-e vagy visszahúzódik az erdő. Lásd Bruno LATOUR, *Pandora’s hope: Essays on the reality of science studies* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999).

¹³ Bruno LATOUR és Steve WOOLGAR, *Laboratory life: The social construction of scientific facts* (Beverly Hills: Sage Publications, 1979).

zuselemzéssel és a csoportdinamika megvitatásával, de bizonyos elméleti elköteleződései így is világosak.

A korai tudományos terepetnográfiaiban a szerzők a nyelvészetből átvett két elméleti perspektíva közül választhattak. Az étikus/émikus fogalompár a bennfentes és a kívülálló perspektíváról folytatott vitához kapcsolódva komoly karriert futott be az antropológiai, pszichológiai, etnográfiai és kultúra-közi kutatások módszertanát kísérő diskurzusokban.¹⁴ Ahogyan a fonetika egy beszédesemény fonetikus átírásánál bármely nyelvben ugyanazt a konvencionális jelrendszert használja a beszédhangok jelölésére, úgy az étikus szempont a viselkedést a rendszerhez képest külső szempontok alapján írja le. Ezzel szemben az émikus megközelítés a rendszeren belülről írja le a viselkedést, ahogyan egy adott nyelvre specifikus lehet a fonémakészlet, vagy hogy egy fonémának hányfajta ejtése, allofónja lehet. Az émikus kategóriák leegyszerűsítve „bennfentes” kategóriák, nem olyanok, mint amilyeneket a külső megfigyelő „magával hoz” – legalábbis ilyen módon használják a kifejezést a *science studies* (STS) több irányadó szövegében. Míg a korábbi makroszociológiai hagyományban, például Robert Merton megközelítésében cél volt a tudományok – például országok szerinti – összehasonlíthatósága, tehát a „külső” étikus leírás, a konstruktivista mikroszociológiai hagyomány a később globálissá váló tudás lokális képződését kívánta tanulmányozni, ezért igyekezett émikusságra törekedni, vagyis „követni” a vizsgált – itt éppen biokémikus – szakembereket. Latour és Woolgar, amikor a saját megközelítésük jogosságát indokolják, úgy határozzák meg az émikus megközelítést, mint amely „előnyben részesíti a társas viselkedés fenomenológiailag irányított leírását”, és előnyének tekintik, hogy kisebb valószínűséggel eredményez „idegen” kategóriákat.¹⁵ Visszautalva a korábbi összevetésre Linné és Goethe módszerei között, Latour az utóbbi utat választja: merev kategóriák használata helyett szereti, ha az elemzéshez használt fogalmi eszköztár a tapasztalataira reagálhat.

Fontos szempont, hogy Latourt – részben e módszertan miatt – a klasszikus társadalomtudományi felfogásnál tovább lépve nem *csak* a társadalmi dimenzió érdekelte. Ahogy erre még a következő szakaszban visszatérünk, komoly vitákat váltott ki az elmozdulás az egész technológiai-társas mátrixban a tárgyi világ irányába, melyben a vizsgált gyakorlatok megjelennek. Az anyagira (és nem csak a társadalmira) vetülő fókusz a tudomány elemzésében az

¹⁴ Kenneth Pike neologizmusai (*emics/etics*) a fonemikus/fonetikus szópárhoz hasonlóan különítették el kétféle leírási módot. Kenneth L. PIKE, *Language in Relation to a Unified Theory of the Structure of Human Behavior* (Glendale, CA: Summer Institute of Linguistics, 1954).

¹⁵ Bruno LATOUR és Steve WOOLGAR, *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts* (Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1986²), 38.

ágencia kiterjesztésével járt, és Latour – többekkel együtt – az ún. poszthumanista tudomány-tanulmányok fontos alakjaként kanonizálódott.¹⁶ Az elmozdulást az is jól mutatja, ahogy az előbb bemutatott példa (*Laboratóriumi élet: A tudományos tények társadalmi konstrukciója*) második kiadásánál, 1986-ban, a „társadalmi” szót Latour és Woolgar kihagyták az alcímből.¹⁷

Miközben Latour rendszeresen kapcsolódott az angolszász tudományos közeg vitáihoz, és számos fogalmat innen merít, a francia források legalább ennyire jelentős inspirációt jelentettek a számára, így például Michel Serres, akinek műveiből több fontos latouri fogalom származik. A határoknak (és a határok elmosásának) nem csak a tudomány elemzésében lehet jelentősége, hanem a személyek és tárgyak kategorizálásakor is. A Serres-nél már megjelenő „kvázi-tárgy” sem nem teljesen szubjektum, sem nem teljesen tárgy, hanem valami a kettő között. Catherine Ji Won Lee szerint a romantika irodalmában a „kvázi-tárgy” egy példája az *Érdekes elbeszélés*, Oludah Equiano (Gustavus Vassa) önéletrajzi műve (1789). A dehumanizációról beszámoló felszabadított rabszolga társadalmi hatásaiban is számottevő korai rabszolgánarratívája a kritikus szerint egy fennálló rendszer tarthatatlanságára mutat rá, és egy „új alkotmány” szükségességére utal. Az *Érdekes elbeszélés* azt mutatja be, hogy

ahelyett, hogy a modern alkotmányhoz ragaszkodóktól ésszerűen elvárható módon elismernék embertársaik közös emberségét, a modernek a rabszolgák leigázását azzal legitimálják, hogy tagadják emberi státuszukat, és a nem-emberi birodalmába sorolják őket. Ennek megtestesítője a vas szájkosár, amellyel Equiano az elbeszélés elején találkozik: „Láttam egy fekete rabszolganőt [...], és szegény teremtés kegyetlenül tele volt rakva különféle vasgépekkel; a fején egy különös gép volt, mely úgy összezárta a száját, hogy alig tudott beszélni; és sem enni, sem

¹⁶ Andrew PICKERING, szerk., *Science as Practice and Culture* (Chicago: University of Chicago Press, 1992). A kötetben Collins és Yearley cikkének kritikáira („Epistemological chicken”) Michel Callon és Bruno Latour viszonttámadással válaszolt („Don’t Throw the Baby Out with the Bath School! A Reply to Collins and Yearley”); a vita bírái Gerarde Vries és Wiebe Bijker voltak.

¹⁷ Latour a korábbi kutatásokból számos kulcsfontosságú fogalmat használt fel, például Gaston Bachelard „fenomenotechnikáját”, ahol a tudósok anyagi technikák révén és az inskripció eszközök használatával jelenségeket konstituálnak és tényeket konstruálnak. „A fehérjék molekulatömegéről aligha lehetne azt mondani, hogy létezik, hacsak nem az ultracentrifuga révén.” LATOUR és WOOLGAR, *Laboratory Life...*, 65. Német nyelvterületen hasonló fókuszhoz lásd Ludwik FLECK, *Entstehung und Entwicklung einer Wissenschaftlichen Tatsache: Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1980).

inni nem tudott”. A rabszolgán lévő „vasgépek” feladata, hogy eltöröljék emberi mivoltát és néma tárggyá változtassák, ami teljes mértékben a modernnek hatalmában áll. A rabszolga azonban ahelyett, hogy valóban tárggyá változna, a néző szemében hiperlátható [hypervisible] példájává válik annak, amit Latour kifejezéseivel kvázi-objektumnak/kvázi-szubjektumnak nevezhetünk.¹⁸

Látható, hogy míg a fogalom Latour esetében alapvetően episztemológiai/ontológiai, a romantika elemzője számára a „kvázi-objektum” vagy „kvázi-szubjektum” olyan társadalmi anomália megjelenése, mely progresszív vízióhoz kapcsolható:

Ha Latourral együtt olvassuk, Equiano mint *avant la lettre* latourianus, az *Érdekes elbeszélés* pedig mint a modern alkotmánnyal szemben álló, összefüggő mű tárul elénk. Túl azon, hogy a rabszolgák jogos emberi státuszának visszaállítása mellett érvel, mely aztán felszabadítja őket a további elnyomás alól, Equiano az *Érdekes elbeszélés*ben a cselekvőképeség [agency] és a társadalmiság [sociality] radikálisabb és demokratikusabban elosztott érzetét mutatja be, amely nem áll meg az emberinél, és a rabszolganarratívát nemcsak politikai, hanem ökológiai formaként is láthatóvá teszi.¹⁹

A példák folytathatók Latour elképzeléseinek irodalmi felhasználására, és az utóbbi években az ökológiai szemlélettel, az antropocén kor kihívásaival kapcsolatban is feltűnnek a nem-humán ágensekre vagy a kritikus zónákra vonatkozó gondolatai az irodalom- vagy akár politikatudományban. Azonban az elméleti felhasználás tipikus területei éppoly árulkodók, mint a nem felhasznált elemek Latour perspektívájából. A következő szakaszban ezek közül a – mai felhasználást nehezítő – szempontok közül vizsgálom meg néhányat.

¹⁸ Catherine Ji Won LEE, „The Slave Narrative and the Modern Constitution: Latourian Agency in *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano*”, *Essays in Romanticism* 31, 1. sz. (2024): 43–55, 47, <https://doi.org/10.3828/eir.2024.31.1.5>. Lásd még Györke Ágnes tanulmányát a *Helikon* 2024/3-as számában, valamint: Adam POTKAY, „Olaudah Equiano and the Art of Spiritual Autobiography”, *Eighteenth-Century Studies* 27, 4. sz. (1994): 677–692, 678.

¹⁹ LEE, „The Slave Narrative...”, 44 [kiemelés az eredetiben].

LATOURI BURJÁNZÁSOK: LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK

A latouriánussá válást megnehezíti Latour életművének sokrétűsége és gazdagsága. A szemle írójaként egyfelől foglalkoztam a romantikával is, de Latourral (és Sokallal) a tudomány-tanulmányok (*science studies*) konferenciáin és kutatóműhelyein kerültem kapcsolatba. Sok impressziómat személyes kapcsolatok révén szereztem, hiszen együtt dolgoztam korábbi doktoranduszával, ittam a konferencián kínált borából. És ha Latour számos munkája kihasználhatja a „résztvevő antropológus” perspektívájából adódó lehetőségeket, miért ne élhetne a lehetőséggel helyenként egy Latourt elemző kutató is? A jelenkor nagy témái felé fordulásnak, a „parlament” és a „politika” hangsúlyos megjelenésének Latournál más a jelentősége,²⁰ ha nem hallottuk a szóbeszédet, miszerint szívesen lett volna miniszter, de lemondott erről akkortájt, amikor a környezeti krízisek és a kozmológiai-ökokritikai kérdések felé fordult.

Latour munkái nagyon jól hozzáférhetők,²¹ és mivel már nem él, életműve lezártnak tekinthető. „Minden kristályosodás egy megvalósult kaleidoszkóp” – mondja Goethe,²² és Latour munkásságát is hasznosabb sokszínűnek tekinteni, mint egységesnek. Mégis bizonyos alaptémák áthatják a gondolkodását. Ilyen a vonzalom az anyagi világ, a föld, a mikrobák és a fermentáció iránt,²³ amit idősen már büszkén hangoztatott többgenerációs borászként. Mivel egzisztenciálisan a legtöbb pályatársánál jóval kevésbé volt kiszolgáltatva az akadémiai szférának, az akadémikus konvenciók követésében is mert formabontó lenni. Könnyen talált ott társakat (például a formálódó *science studies* területén), ahol még éppen csak megkezdődött a diszciplinárizálódás. A recepció szelektivitásnak így vannak olyan okai, amelyek tekinthetők szakterületi korlátoknak. És ez különösen igaz egy angolszász kultúrában, ahol – részben a felsőoktatási oktatási igényekhez kapcsolódva – erősen diszciplinárizálódnak a közösségek.

Latour évtizedeken keresztül próbálta diagrammokon keresztül vizualizálni elképzeléseit, és ebben nem volt egyedül, hiszen a bath-i iskola tagjai (jelenleg Cardiff, Harry Collins és munkatársai) is szívesen használtak ábrá-

²⁰ Bruno LATOUR, *Politics of nature: how to bring the sciences into democracy* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004); Bruno LATOUR, Peter WEIBEL & Zentrum für Kunst und Medientechnologie, *Iconoclasm* (Karlsruhe–Cambridge, Mass.: ZKM–MIT Press, 2002).

²¹ Lásd Bruno Latour, hozzáférés: 2024.12.12, <http://www.bruno-latour.fr/>

²² „Alle Kristallisationen sind ein realisiertes Kaleidoskop”. Johann Wolfgang von GOETHE, „Gott und Natur”, in *MuR*, 37.

²³ Bruno LATOUR, *The pasteurization of France* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1988).

kat. Amikor szelektív vagy hiányos recepcióról beszélünk, akkor a vizualitás elég egyértelműen az egyik terület, melynek a terjedése más tudományterületeken korlátozott lehet: az irodalmi elemzések csak Latour szövegeit, és nem képeit vagy skicceit használják. A stiláris konvenciók miatt nem is próbáltam a tanulmányhoz ábraanyagot készíteni, miközben a vizuális kommunikáció elemzését legalább olyan fontosnak gondolom, mint a diszkurzív tartalmakét. Ám amikor a cikk első változatában felhívtam a figyelmet arra, hogy Latour eklektikus megközelítésében fontos a vizualitás, a szerkesztő korrektúra-javasolata első körben átírta a közvetlen kapcsolatot a képiséggel, javasolva, hogy a „vizualitás és reflexivitás témáit” említsem. Az első szempontot, a vizualitás szerepét Latournál a továbbiakban nem is elemzem, viszont a másik két szempont – a szimmetria és a reflexivitás – jelentőségének bemutatására így valamivel több helyem marad.

A Latourra is jelentősen ható tudásszociológiai Erős Program egyik legvitatottabb tétele a szimmetria volt. A formálódó tudomány-tanulmányok számára az Edinburgh-i Egyetemen Barry Barnes és David Bloor által kidolgozott Erős Program alapvető kiindulópontul szolgált. Röviden áttekintve a Wittgensteinre, Durkheimre, Maussra épített program négy tézise a következő: az 1) tézis szerint a tudományos tudás szociológiája oksági magyarázatot kínál a tudományos vélekedésekre; a 2) szerint a vélekedések magyarázata pártatlan annak tekintetében, hogy az adott vélekedést igazként vagy hamisként, racionálisként vagy irracionálisként értékeljük. Ezekre építve a 3) megköveteli, hogy a magyarázat szimmetrikus legyen, a 4) pedig, hogy reflexív legyen, vagyis alkalmazható legyen önmagára mint tudományos tudásra is.²⁴ Az antropológiai és mikroszociológiai esettanulmányok a tudományos gyakorlatok leírásánál hamar felhasználták azt a felismerést, hogy a tudósok igazságfogalmát nem lehet egyedülként használni a tudáselőállítás vagy a tudományos viták nagyfelbontású elemzésénél. Amíg az antropológiában problematikus azt állítani, hogy az egyik törzs világképe normális, a másiké azonban nem, a tudomány fejlődése esetén *utólag* gyakran elvárják még egy elemzőtől is a tudósok, hogy *ne* szimmetrikusan ítélje meg a kutatócsoportok tudásjelöltjeit. A szimmetria-tételhez sok ponton kapcsolható Latour harmadik módszertani szabálya: „[m]intha egy vita lezárása a Természet reprezentációjának oka, nem pedig következménye, ezért sosem használhatjuk az eredményt – a Természetet – annak magyarázatára, hogy a vita hogyan és

²⁴ David BLOOR, *Knowledge and Social Imagery* (London: Routledge & Kegan Paul, 1976), 7.

miért zárult le.”²⁵ Viták vannak ott, ahol a szereplők igaznak vagy hamisnak kiálthatják ki egyik vagy másik tételt, de az elemző egyik résztvevő álláspontját sem fogadhatja el, ha szimmetrikusan akarja elemezni a vitát.

A hasonlóságok miatt távolról már eléggé megkülönböztethetetlen Bloorék és Latourék felfogása, így közösen is kaptak egyre erősödő támadásokat természettudósoktól (ahogy a hazánkban a tudásszociológiai programot ismertető Fehér Márta is bírálta őket). Figyelemre méltó azonban, hogy míg Latour számos „nagy” kérdésben hasonló álláspontot képviselt, mint a tudásszociológia Bloor-féle Erős Programja, Latour és Woolgar 1979-es könyve valójában kritikai reakció is volt Bloor 1976-os könyvére. Latour munkatársaival 1979 óta kritizálta az Erős Program számos elemét (Bloor nem reagált, pedig többen, mint például Steven Shapin, kifejezetten kérték, hogy válaszoljon a támadásokra, de sikertelenül). Hogy a húsz évvel korábbi vita továbbra is foglalkoztatta Latourt, azt jól mutatja, hogy 1999-ben Bloorhoz fordult egy levélben, arra kérve, hogy reagáljon kritikáira. Bloor a levél hatására kezdte el tanulmányozni a számára addig részleteiben nem ismert latouri programot, és ezt követően így foglalta össze tapasztalatait: „Arra a következtetésre fogok jutni, hogy [Latour] kritikái az általa elutasított álláspont szisztematikus félreértelmezésén alapulnak, és saját megközelítésmódja, amennyiben eltérő, kivitelezhetetlen.”²⁶

A vitát máshol részletesen elemeztük,²⁷ de a jelen tanulmány szempontjából releváns, hogy Latour Bloor álláspontját változatlanak tartja, és ezt hibának tekinti, míg a sajátját változónak állítja be, hiszen az elmélet módosításokat igényel az alkalmazás során: „Az empirikus munkának megvan az a nyugtalanító sajátossága, hogy eget-földet meg kell mozgatnod, ha megpróbálsz követni, mi történik a gyakorlatban.”²⁸ Az elméletalkotó Bloor kritikája annak mozdulatlansága (és konzisztenciája) miatt együtt jár a saját, állandóan változó fogalmi keretének védelmével. A korábban émikusként bemutatott munkamódszert (amit akkor sem jelentéséhez pontosan illeszkedve használt Latour) itt már kényszerítő erőnek tekinti, hiszen a jó empirikus munka visszahat az elemző fogalmi eszköztárára, és ez szerinte Bloornál hiányzik. Aki

²⁵ Bruno LATOUR, *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers through Society* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1987), 99, 258.

²⁶ David BLOOR, „Anti-latour”, *Studies in History and Philosophy of Science* 30, 1. sz. (1999): 81–112, 82.

²⁷ KUTROVÁTZ Gábor és ZEMPLÉN Gábor, „A Bloor–Latour vita – Egy tudományos vita érveléseméleti vizsgálata”, in *A láthatatlan nyelv*, szerk. GERVAIN Judit és PLÉH Csaba, 231–259 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2008).

²⁸ Uo.

nem változtat az elméleti apparátusán, nem is végezhet túl jó munkát. Aki viszont változtat az álláspontján, az nem könnyen kritizálható. Ahogy Latour megjegyzi, a bloori kritika sosem lehet teljesen érvényes: „Azt kellene mondanom, hogy az egyetlen forrást, melyet [a bírálathoz] idézni vagy vitatni szabad, azok a cikkek vagy könyvek kínálják, melyeken jelenleg dolgozom...”²⁹ A minden korábbi álláspont ilyen immunizálása együtt jár Latour módszerével, de vajon melyik mai kutatási hagyomány határozhatja meg magát úgy, hogy nem kritizálható jogosan? A mindent megmozgató Latour a kezdetektől antiesszencialista, aki minden könyvében neologizmusok tömegét használja, és tovább gazdagítja a használt fogalmakat, gyakran egész szócsokokat kínálva egy-egy fogalom pontos megnevezése helyett. És ezt részben azért teszi, mert *szembehelyezkedik* a klasszikus elméletalkotó szereppel. Ezt érdemes mindenkinek figyelembe venni, aki egy-egy distinkció átvétele után úgy véli, már kezd is latouriánus lenni, vagy megkísérel korábbi szerzőket annak tartani.

Latour nemcsak az Erős Programtól (Barnes, Bloor) tanult sokat, hanem annak korai átvételéből is a tudománytörténetben (Schaffer, Shapin). A viták hevében adott reakciói nem egy egységes álláspontot tárnak fel, hanem egy folytonosan alakulót, amely részben azért értékes, mert emergens, részben pedig mert újra és újra hatnak rá a friss benyomások, amelyek hatására változnak Latour fogalmai. Mindezek alapján könnyen érthető, hogy egyfelől miért is tűnik olyan lukratív vállalkozásnak Latour eszköztárának használata. Van, akinek vonzó az ilyen gondolkodás, és a tagadhatatlan nyelvi lelemény sokak számára inspiráló. Ugyanakkor a módszerrel az is együtt jár, hogy fogalmai tipikusan homályosak, és vannak, akik távolságot tartanak az ilyen diszruptív működéstől. Latour (és természetesen mások) folyamatos nyelvi innovációi csak rövidtávon hatottak gyümölcsözően a diszciplínára, a 2000-es évekre felerősödtek azok a kritikus hangok, melyek szerint nem jó, ha egy tudományterület a nyelvi eszköztárát gyorsuló ütemben cseréli le.

Latour azonban több munkatársával együtt elvetette a hagyományos tudásszociológiai felfogás megszokott kereteit, mely a tudományos vélekedéseket kizárólag társadalmi okokkal magyarázta. Mindaz alapján, amit Latour az anyagi dimenzió fontosságáról állít, nyugodtan tekinthetjük poszthumanistának. A poszthumanista perspektíva párhuzamosan fejlődött Andrew Pickering felfogásával a „gyakorlat mánorglójáról” (*the mangle of practice*). A megközelítés dióhéjban annyit állít, hogy egy gyakorlat elemzésekor minden összekeveredik, vagyis a narratíva tekinthet fontosnak társadalmi szerepeket

²⁹ Bruno LATOUR, „For David Bloor... and beyond: A reply to David Bloor's Anti-Latour”, *Studies in History and Philosophy of Science* 30, 1. sz. (1999): 113–130, 115.

éppúgy, mint fizikai anyagok jellemzőit. Ezzel indifferens ontológiát javasol, és így gyümölcsözően használható akár lokális ősi kultúrák és a technotudomány hibridizációjának vizsgálatakor. Latour gyakran az ilyen (eszközöket, nem-humán élőlényeket is ágensnek tekintő) leírásokat tartja szimmetrikusnak, eltérve az eredeti – episztemológiai semlegességet hangsúlyozó – tudás-szociológiai értelmezéstől, mely szerint az igaz és a hamis vélekedésekre adott magyarázatoknak kell hasonló struktúrájúnak lennie. Ez érinti Latour felhasználását a progresszív kritikai diskurzusban, mert egyfelől a poszthumanistákra jellemző ágencia-tulajdonítás – mely éppúgy bevonja az anyagot, mint a természetet és a társadalmat – jól illik az ökológiai témákhoz, másfelől a szokásos társadalomtudományra épülő aktivizmust korlátozza, hiszen Latour már korán kritikával illette a társadalmi dimenzió túlhangsúlyozását.³⁰

Az irodalmi művek elemzésében is megjelenik a humán és nem-humán viszonya – mint a rabszolga-szájkosár értelmezésekor –, azonban ez még nem az az ágencia, amit Latournál látunk, aki a laboratóriumi eszközöknek vagy akár a fésűkagylónak is tulajdonít jelentőséget a beszámolóban. Így megkockáztatom, hogy ahol Latour felhasználása problémamentes, az a hibridizáció. De nehéz is lenne minden perspektívát követni az irodalom vizsgálatában, amit Latour a tudomány vizsgálatakor fontosnak tartott. A tudományos cikk születését tanulmányozva Latour nemcsak nyelvi elemzést ad, hanem tárgyalja egy szakfolyóiratban megjelenő cikk előállításának költségeit is: a Woolgarral vizsgált időszakban a laboratórium egy cikkre jutó költsége 1975-ben 60 000 dollár, 1976-ban pedig 30 000 dollár volt. Az irodalomtudományban azonban nem szokás kiszámolni, hogy mi egy vers vagy egy regény költsége, elég annak rögzítése, hogy mennyi volt a szerző bevétele a műből. A tudományt Latour alapvetően közösségi vállalkozásnak tekinti, amelyben a sokszerzős munkák a tipikusak, szemben az irodalmi művekkel. És az ágencia kiterjesztése sem magától értetődő: az irodalmi tartalom kialakításáért az írógépet, a pennát, no meg a mikrobákat ritkán tartják felelősnek vagy vonják be a magyarázatba.

Zárásként említsük meg a konstruktivista világkép egy utolsó elemét, amely nem könnyen adaptálható egy irodalomtudományi elemzés során.

³⁰ Az öt ért kritikák hatására a 2000-es évek elején Latour több szövegében is élesen elhatárolódik nézeteinek jobboldali destruktív felhasználásától. „Mi van akkor, ha a hatalomhoz, a társadalomhoz, a diskurzushoz automatikusan folyamodó magyarázatok túlhaladták hasznosságukat, és olyannyira leromlottak, hogy most már a leghitványabb fajta kritikát táplálják?” Bruno LATOUR, „Why Has Critique Run out of Steam: From Matters of Fact to Matters of Concern”, *Critical Inquiry* 30 (2004): 225–248. Lásd még: Bruno LATOUR, „The Last Critique”, *Harper’s Magazine*, 4. sz. (2004): 15–20.

A szimmetria-elvhez hasonlóan a terület kiemelkedésének és elméleti megalapozásának egyik fontos mozgatója volt a reflexivitás, vagyis az „önmagára alkalmazhatóság” kérdése.³¹ Ha van egy jónak gondolt magyarázatunk arról, hogy a tudás hogyan konstruálódik, akkor a magyarázatnak alkalmazhatónak kell lennie erre a magyarázatra is. Szemben például egy „naiv realista” természetfelfogással, vagy a tudatot hagyományos módszerekkel vizsgáló kutatók mechanisztikus szemléletével, a reflexivitás elvárja, hogy az elemző ne akarja magát „kiírni a képből”, ne úgy adjon leírást, hogy elfeledkezik a narrátorról.³² Bloor vagy Latour számára előnyt jelentett, hogy az elemzés elvileg önmagára is alkalmazható,³³ hiszen egy kitüntetett episztemikus forrás, a természettudomány (társadalom)tudományos leírását próbálták legitimálni. Episztemológiai és tudásszociológiai aspirációik a tudomány meta-tudományának kialakítására, ha nem is szükséges, de hasznos fegyverré tették a reflexivitás feltételét. Egy irodalmártól – a jelenkori konvenciók miatt is – szokatlan lenne az igény a saját megközelítés legitimálására és ezáltal, legalábbis a vezető folyóiratok szaktanulmányaiban, a reflexivitásra.

A reflexivitás művelését jól mutatja Latour saját országáról adott tudományterületi beszámolója.³⁴ Itt világos különbséget tesz az angolszász – közös nyelvhasználathoz is kapcsolódó – szakértői közösségek és a (Latour értelmezésekor is jól hasznosítható) francia modell között, ahol a professzoroknak nem kell reagálniuk a csoportnyomásra, részben a tudóstársak bírálatának és az intézményes kritikai felülvizsgálatnak a hiánya miatt:

³¹ Steve WOOLGAR, szerk., *Knowledge and Reflexivity: New Frontiers in the Sociology of Knowledge* (London: Sage Publications, 1988).

³² Ez később ökológiai szemléletként is megjelenik, lásd SMID Róbert, „»Ne hozd szóba a természetet!«: Timothy Morton és a természet nélküli ökológia koncepciója”, *Helikon* 69, 4. sz. (2023): 644–661, 651. „Ennyiben az ökokritika remekül tudná hasznosítani a posztkolonialis kritika belátásait, ám azokkal elsősorban nem az orientalizmus egzotikus tájkonstrukcióit kellene lelepleznie, hanem a saját tájként megszilárdult területen létrejövő identitás feltételrendszerét feltárni. Másrészt pedig nem lehetséges függetlennek, kívülállóknak tekinteni magunkat egy olyan folyamatban, amelynek következményei lehetnek saját létünkre nézve is.” Vö.: Bruno LATOUR, „Ágencia az antropocén korában”, ford. KERESZTES Balázs, in Bruno LATOUR, *Hibrid gondolkodás*, 313–334 (Budapest: Kijárat Kiadó, 2021), 313.

³³ Az időszakban a tudósok által gyakran vallott esszencialista felfogás itt tipikusan nehezségekbe ütközik. Pl. Popper falszifikációs módszertana a cáfolhatóságot a tudományosság kritériumaként kezelte, azonban a reflexivitás követelményét nehezen teljesíti: vagy csupán javaslattá válik (empirikusan cáfolható hipotézissé), vagy úgy szabályozza a tudományt, hogy önmaga nem tudományos (dogma, ami nem cáfolható).

³⁴ Geof BOWKER és Bruno LATOUR, „A Booming Discipline Short of Discipline: (Social) Studies of Science in France”, *Social Studies of Science* 17, 4. sz. (1987): 715–748.

Lehet úgy is karriert csinálni, hogy nem olvasunk más kollégákat, nincsenek tanítványaink – ez talán negatívan hangzik, de azzal is jár, hogy meg tudunk szabadulni mások kutatási programjaitól és a területre vonatkozó napirendjeitől, ami nagyon pozitív lehetőség. Ennek az egyedülálló helyzetnek az eredménye, hogy teljes, független, totalizáló műveket kínál, amelyek mindegyike szigetként, az összes lehetséges probléma teljes újrafogalmazásával kapcsolódik egy témához. Az angolszászok következetesen figyelmen kívül hagyják ezt az alapvető ténytet, mert úgy vélik, hogy Franciaország erősen centralizált, és hogy a Latin Negyed uralja az országot. Mindig elmulasztják észrevenni a francia szellemi élet szétszórt jellegét, és az abban rejlő egyedülálló lehetőséget, hogy viszonylagos elszigeteltségben olyan műveket fejlesszenek ki, amelyek egymással összehasonlíthatatlanok. Ez még nehezebbé teszi egy országjelentés megírásának feladatát: a francia szcena legfőbb jellemzője a független művek gazdagsága, amelyeket nem lehet iskolák vagy irányzatok szerint csoportosítani.³⁵

Ez a szociologizáló hozzáállás hasznos kulcsot ad az angolszász világban és a frankofon kultúrában is nyomot hagyó életmű értelmezéséhez, hiszen nem érdemes irányzatok szerint értelmezni egy sokszínű szerzőt, aki számára ugyanúgy volt a tudománynak és a politikának esztétikája, mint a művészeteknek. Aki saját leírása szerint is olyan intellektuális környezetben alapozta meg hírnevét, ahol a függetlenség érték, és díjazták az egyéni gondolatokat – még ha azok nincsenek is mindig egyértelműen kifejtve.

³⁵ Uo., 721.

GÁRDOS BÁLINT

Történelemkép és forradalomábrázolás 18. század végi brit regényekben

gardos.balint@btk.elte.hu
ORCID: 0000-0003-3105-037X

HELIKON

The Concept of History and the Representation of Revolution in Late Eighteenth-Century British Novels

Abstract

This essay discusses key novels written either during the French Revolution or in its immediate aftermath by women writers of British Romanticism. It argues that in their interpretation of the radical transformations brought by modernity these authors had recourse to an ancient tradition of historiography. Usually referred to as the ‘exemplary view’ of history, and in this period typically associated with Plutarch’s biographies, this model enables a vital connection between the private and the political, between the domestic and the public and thus enabled women (in a context of increasingly restrictive gender politics) to present their own histories as having central public significance. Moreover, granting this model, and the writers who used it, the attention it deserves enables a reconsideration of traditional narratives of the history of the historical novel, which is commonly taken to begin with Walter Scott and the prevalence of the Hegelian philosophy of history.

Keywords: historiography, exemplarity, the historical novel, the French Revolution, women’s writing

Tanulmányomban női szerzők által írt regényeket mutatok be a brit romantika irodalmából, amelyek folyamatban lévő történelmi változások megjelenítésére és értelmezésére vállalkoztak, miközben a mai olvasó számára szokatlan modell alapján viszonyulnak a történelemhez: olyan kiemelkedő jelentőségűnek tekintett életutak bemutatására építenek, amelyek éppen konkrétságuk miatt poétikailag is erőteljesen sűrítenek magukba egy-egy fontos eszmét. Példaszerűek, vagyis hatékonyan közvetítenek az egyes és az általános között. Az alábbiakban először azt a szakirodalmat tekintem át, amely ezt az ókori gyökerű, példázatosnak nevezett történelemfelfogást vizsgálja. Ezután azt próbálom megmutatni, hogy az innen nyert belátások mennyiben járulhatnak hozzá romantikus művek értelmezéséhez. Hagyományos műfaj történeti fogalmakat használva a történelmi regény születéséről van szó, amelyet – mint közismert – Lukács György máig megkerülhetetlen könyve Walter Scott fellépéséhez, valamint a napóleoni háborúhoz kötött, és elméleti modellként Hegel történelemfilozófiájára hivatkozott. Ha azonban más szerzőket és felfogásokat is figyelembe veszünk, más irodalomtörténeti narratívát kapunk. A vizsgált korszakban a történelem példázatos felfogását Plutarkhosz életrajzai testesítették meg, ezekben pedig magánélet és közszféra, apró személyes anekdota és egy közösség egészének története látszólag elválaszthatatlanul összekapcsolódik. Az általam vizsgált regények oly módon vesznek részt a francia forradalom körüli vitákban, hogy példaértékűnek tekintett, többnyire női sorsokat követnek: a politikai áttrendeződéseket mintegy a személyes tapasztalat próbájának teszik ki. Hangsúlyozzák ezáltal a választás gesztusának fontosságát (melyik életet tekintjük példaértékűnek?), provokatív módon kibővítve a megörökítésre érdemes ikonikus alakok kánonját. Egyúttal politikai jelentőséget tulajdonítanak nők és férfiak magánéletének egy olyan korban, amelyben a magán- és a közszféra közötti, a nők lehetőségeit egyre inkább korlátozó határok mind merevebbnek érződtek.

„Az a közkeletű nézet, mely szerint a 18. század sajátosan »történetietlen« volt, történetileg megalapozatlan és megalapozhatatlan felfogás” – írta Ernst Cassirer már 1932-ben.¹ Mégis máig él az elképzelés, miszerint a romantika történeti érdeklődése élesen szemben állt az előző korszak, vagyis a felvilágosodás állítólagos történetietlenségével. Utóbbi állítólag az emberi természet, a természetjog, a természetes vallás absztrakt és időtlen kategóriáiban gondolkodott, míg előbbi, s azt követően az egész 19. század a nyelvek, népek, sőt egyes személyek történeti megértését helyezi előtérbe. Ennek különböző vál-

¹ Ernst Cassirer, *A felvilágosodás filozófiája*, ford. Scheer Katalin (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2007), 255.

tozatait látjuk a hegeli filozófiától a német egyetemeken professzionizálódó historista történetíráson át a történelmi regény születéséig mindenfelé.

A szakirodalmi áttekintést érdemes George H. Nadel 1964-es cikkével kezdeni, melyben azt bizonyította, hogy a historizmus dominánssá válása *előtti* történelmi gondolkodás koherens, megismerhető, hagyományosan elkülönített kultúrtörténelmi korszakokon keresztül érvényesülő gondolatrendszerre épül, amelyet ő 1550 és 1750 közötti szövegek vizsgálatával rekonstruált, és a történelem példázat-elméletének nevezett (*exemplar view of history*).² Ez a felfogás elsősorban klasszikus római hagyományokra épít, a történelmet alapvetően retorikai kategóriának tekinti, és a gyakorlati hasznosítást hangsúlyozza. A *historia* ilyen értelemben példák (*exemplumok*) gyűjteménye, melyeket egy szónok a közönsége meggyőzése céljából bevethet, vagy melyek segítségével egy közéleti szerepre szánt fiatalembert fel lehet készíteni a helyes politikai döntések meghozatalának feladatára. A példázatos történelemkép természetesen tartalmazza azt a belátást, hogy a múltbeli helyzetek és azok a körülmények, amelyek közt a történelmi példákat a jelenben használni kívánjuk, nem fognak hiánytalanul megegyezni. A példa azonban azért példa, mert egy általános elvet ismehetünk fel benne konkrét formában. Ez a modell tehát számol a történelmi események konkrétságával, de (hermeneutikainak nevezhető) dinamikus mozgást hoz létre az egyes és az általános között: az egyes esetben felismerjük az általános elvet, majd azt újra alkalmazzuk egy másik konkrét helyzetre.

Reinhart Koselleck *Elmúlt jövő – A történelmi idők szemantikája* (1979) című könyvének a „*historia magistra vitae*” toposzról szóló fejezete lett talán a téma leghíresebb tárgyalása. Koselleck bemutatja, hogy a cicerói formula az évszázadok folyamán kivételesen rugalmasnak bizonyult, de a 18. századig mindig arra a gondolatra épült, hogy a történelem példaértékkel bír, méghozzá azon feltevés alapján, hogy az emberi természet állandó, és emiatt a történelemből általános jogi, erkölcsi, teológiai vagy politikai következtetéseket lehet megalapozottan levonni. A 18. és 19. század fordulóján azonban (a francia forradalom tapasztalatával összefüggésben) a történelem elveszti példaértékét: a professzionális történelemtudomány és a történelemfilozófia olyan átfogó folyamatokban kezd gondolkodni, amelyekhez képest a történelem többé nem sűrítendő egyes életokról és konkrét emberi döntésekről szóló narratívákba. A döntéseink bírója pedig többé nem a múlt, hanem a még ismeretlen jövő,

² George H. NADEL, „Philosophy of History before Historicism”, *History and Theory* 3, 3. sz. (1964): 291–315, <https://doi.org/10.2307/2504234>.

amelyet éppen létrehozunk.³ Vagyis ebben a koncepcióban nagyon éles törés áll be két szélsőségesen eltérő (foucault-i értelemben vett) diskurzus között, amelynek a mélyén az időhöz való viszony megváltozása áll.

Lehetséges azonban tovább árnyalni a képet. Kutatók sora vizsgálta a 16–17. századi történetírói és történetírással kapcsolatos módszertani munkákat (*ars historiae*). Ha a modern historista történetírás legfontosabb ismertetőjegyei közé sorolhatjuk a forráskritikai igényességet, az egyes korszakok megkülönböztető jegyeinek rekonstrukcióját és a módszertani önreflexiót,⁴ akkor például J. G. A. Pocock, Arnaldo Momigliano, Joseph M. Levine és Anthony Grafton munkáiból az derül ki, hogy ezek a jelenségek már jóval a Koselleck által jelzett töréspont előtt megjelentek.⁵ Levine a klasszikus örökség (oktatás által biztosított) folytonosságát hangsúlyozza a koramodern korszakban, s azt mutatja meg, hogy a dicsőített ókor anyagi és szöveges emlékeinek gondozása iránt elkötelezett „antikváriusok” már a 15. századtól tudatosan szembenéztek a történelmi távolságból fakadó alapvető problémákkal, és fokozatosan aláásták a történelmi folytonosságba vetett hitet. Pocock azt bizonyította, hogy a 16. század elejétől jelen van a történetírásban az az igény, hogy korszakspecifikus intézményrendszerek működésének rekonstrukciójából magyarázzák egykor élt emberek cselekedeteit és szavait. Grafton a történetírás módszereit és céljait részletező *ars historica*-hagyományt vizsgálta, amely a 16. század elejétől komoly hatást fejtett ki.

Közelítve az irodalmi reprezentáció kérdéseéhez, több kutató (köztük François Rigolot, Timothy Hampton és Peter Burke) amellet érvelt, hogy nem szabad mereven felfogni az exemplumokon alapuló didaktikus modellt;

³ Reinhart KOSELLECK, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. HIDAS Zoltán és SZABÓ Márton (Budapest: Atlantisz Kiadó, 2003), 41–73.

⁴ A historizmus leírásához: Johnson Kent WRIGHT, „History and Historicism,” in *The Modern Social and Behavioral Sciences*, szerk. Theodore PORTER és Dorothy ROSS, *The Cambridge History of Science* 7, 113–130 (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521594424.009>.

⁵ J. G. A. POCK, *The Ancient Constitution and Feudal Law: English Historical Thought in the Seventeenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511571459>; Anthony GRAFTON, *What Was History? The art of history in early modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012), <https://doi.org/10.1017/CBO9781139196956>; Joseph M. LEVINE, *Humanism and History: Origins of Modern English Historiography* (Ithaca–London: Cornell University Press, 1987), <https://doi.org/10.7591/9781501746000>; Arnaldo MOMIGLIANO, „Ancient History and the Antiquarian”, in Arnaldo MOMIGLIANO, *Studies in Historiography*, 1–39 (London: Weidenfeld and Nicolson, 1966).

a tagadhatatlan belső feszültségeket is érzékelnünk kell.⁶ Fontos például különbséget tenni a kerülendő viselkedéseket bemutató és a követendőket megjelenítő példák működési mechanizmusai és hatékonysága között (Michael Ulliot).⁷ Úgyszintén fontos áttrendeződés, egyúttal a példázatos hagyomány átörökítésének egyik záloga, hogy idővel a magánéletből vett esetek is példaértékűvé válhatnak. Michael McKeon szerint ez egyfajta forradalomhoz vezetett a 18. századi történetírásban, mivel elbizonytalanította a történelem (mint nyilvános eseményekről szóló beszámoló) és az életrajz (mint privát történet) közötti különbséget, s számos szerzőt egyenesen oda vezetett, hogy a mindennapi élet körülményeit tekintse a legfontosabb történelmi tényeknek.⁸ Mark Salber Phillips arra hívja fel a figyelmet, hogy a 18. század végére elbizonytalanodik a történetírás műfajainak hierarchiája, sőt akár egymástól való elkülöníthetőségük is: a „nagy” történelemnek már nem feltétlenül rendelődnek alá az olyan „kis” műfajok, mint az életrajz vagy a memoár, sőt többen (például Samuel Johnson) éppen az életrajzokat tartják a legfontosabbnak. Phillips azt is kiemeli, hogy a példaképekkel való azonosulás legfőbb mozzanata ekkorra már nem a politikai vagy erkölcsi ítélet, hanem a szentimentális lélektani és narratív modelleknek megfelelően a szimpátián alapuló azonosulás.⁹

Többen hangsúlyozzák, hogy a példázat-elmélet kétségtelen súlya ellenére bizonyos esetekben problémaként jelenik meg, hogy mennyiben tekinthetők ókori (vagy legalábbis régen élt) hősök követendő példának a modern emberek számára. Tárgan érteve erről szól a régiak és újak híres vitája a 17–18. században.¹⁰ De *A tapasztalatról* szóló esszéjében már Montaigne megmondta: „min-

⁶ Peter BURKE, „Exemplarity and Anti-Exemplarity in Early Modern Europe”, in *The Western Time of Ancient History: Historiographical Encounters with the Greek and Roman Pasts*, szerk. Alexandra LIANERI, 48–59 (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), <https://doi.org/10.1017/CBO9780511975998.003>; Timothy HAMPTON, *Writing from History: The Rhetoric of Exemplarity in Renaissance Literature* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1990), <https://doi.org/10.7591/9781501711183>; François RIGOLOU, „The Renaissance Crisis of Exemplarity”, *Journal of the History of Ideas* 59, 4. sz. (1998): 557–563, <https://doi.org/10.1353/jhi.1998.0042>.

⁷ Michael ULLIOT, *The Rhetoric of Exemplarity in Early Modern England* (Oxford: Oxford University Press, 2022), <https://doi.org/10.1093/oso/9780192849335.001.0001>.

⁸ Michael MCKEON, *The Secret History of Domesticity: Public, Private, and the Division of Knowledge* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2005), 337–342.

⁹ Mark Salber PHILLIPS, *Society and Sentiment: Genres of Historical Writing in Britain, 1740–1820* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000), <https://doi.org/10.1515/9781400823628>.

¹⁰ A klasszikus monográfia: Joseph M LEVINE, *The Battle of the Books: History and Literature in the Augustan Age* (Ithaca–London: Cornell University Press, 1994), <https://doi.org/10.7591/9781501727641>

den példa sántít”.¹¹ Adódik a hivatkozás Don Quijotére is, aki olyan viselkedési mintákhoz próbál igazodni, amelyek önmagukban akár tiszteletet is parancsolhatnának, ám a megváltozott történelmi körülmények között mégis nevetségessé teszik a régi példák hű követőjét.¹²

A francia forradalom kora nem csupán radikális változásokat hozott, hanem a klasszikus példák tudatos felélesztését is. Ahogy Hilary Mantel írja a forradalomról szóló ragyogó regényében: 1792-ben „nagyon divatosak a rómaiak”.¹³ Jean Starobinski felhívja rá a figyelmet, hogy a forradalom és a forradalmi művészet a saját önképe szerint egyúttal újjászületés is volt: az antikvitás újjászületése.¹⁴ Az ókor iránti tisztelet Wilfried Nippel szerint nem annyira gyakorlati lépésekben vagy a törvényhozásban mutatkozott meg, inkább olyan szimbolikus döntések sorában, amelyek az új köztársaság tekintélyét igyekeztek megalapozni, illetve a kereszténységgel való szakítást kifejezni.¹⁵ Sanja Perovic kiemeli, hogy a párhuzamos életrajzok koncepciója – ezúttal nem görög és római, hanem klasszikus és modern életrajzoké – mennyire nagy hatást gyakorolt a korban. Plutarkhosz műve nemcsak Rousseau kedves olvasmánya volt, hanem a beszámolók szerint ebből merített erőt a kivégzésére váró Madame Roland, vagy Charlotte Corday a Marat elleni merénylet elkövetése előtt. Perovic azt is megmutatja, milyen nagy mértékben segítette a forradalmárokat a híres történelmi alakokkal való azonosulás gondolata, s így paradox módon a múlttal való szakítás egy másik múlt választását is jelentette. Sőt, szerinte a forradalom egyenlőség-hítét is ebből kell megértenünk. Nem egy absztrakt, univerzális elvből (a Burke óta közismert vád szerint), hanem a választott történelmi példákkal való azonosulás elvileg mindenki számára hozzáférhető, érzelmileg is átélhető lehetőségéből.¹⁶

¹¹ „Minden dolgot összeköt némi hasonlóság, minden példa sántít, és a tapasztalaton alapuló összefüggés mindig hiányos és tökéletlen; valamelyik sarkuknál fogva mégis összehasonlítjuk a dolgokat.” Michel DE MONTAIGNE, *Esszék*, 3. köt., ford. CSORDÁS GÁBOR (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2013), 3:316.

¹² Lásd Timothy HAMPTON, *Writing from History* (New York: Cornell University Press, 1990), 237–296, <https://doi.org/10.7591/9781501711183>.

¹³ Hilary MANTEL, *A Place of Greater Security* (London: Fourth Estate, 2010), 502.

¹⁴ Jean STAROBINSKI, *1789: Az értelem jelképei*, ford. LŐRINSZKY Ildikó (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2006), 110.

¹⁵ Wilfried NIPPIEL, *Ancient and Modern Democracy: Two Concepts of Liberty*, ford. Keith TRIBE (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 148–190, <https://doi.org/10.1017/CBO9781139107297>.

¹⁶ Sanja PEROVIC, „Other People’s Lives: Exemplary History and the French Revolution”, *Literature & History* 21, 2. sz. (2012): 16–31, <https://doi.org/10.7227/LH.21.2.2>.

Az újkori brit olvasók számára a példázatos történetírás hagyományát egyetlen név foglalta össze: Plutarkhoszé. Az úgynevezett Dryden-fordítás (1683–1686) megjelenése után a *Párbuzamos életrajzok* a klasszikus műveltség-gel nem feltétlenül rendelkező olvasók számára is hozzáférhetővé vált. Drydennek az *Előszó*ban kifejtett véleménye szerint a történelem célja, hogy „a leghíresebb emberek példáin keresztül megjelenítse számunkra, mi az, amit kerülnünk, és mi az, amit követnünk kell”, és egyszerre szolgál „a privát illem [private manners] szabályozására és [...] a közügyek [public affairs] igazgatására”.¹⁷ Dryden szerint Plutarkhosz jelentőségét az magyarázza, hogy „az erény példái hatékonyabbak, ha személyekben sűrűsödnek”, nála pedig „bejárást kapunk a hős privát otthonába”.¹⁸ Számtalan életrajzot inspirált ez a szemléletmód, de James Boswell 1791-ben megjelent Samuel Johnson-életrajza mindnél sikeresebb lett. Műve elején Boswell „a biográfusok hercegének” nevezett Plutarkhosz „tekintélyére” hivatkozik, s magát Johnstont idézi (aki úgyszintén nagy életrajzíró volt) a mindennapi élet apró, privát részleteinek fontosságáról.¹⁹

A plutarkhoszi hagyomány kiemelt jellegzetessége tehát, hogy összeköti a privát és a publikus teret éppúgy, mint a szórakoztató anekdotákat és a tanulságos példákat. Több ilyen, már a címében is Plutarkhoszra hivatkozó angol életrajzgyűjtemény jelent meg a 18. század során és azon túl, s ezek a munkák a francia forradalom értelmezése körüli intellektuális csatákban is szerepet kaptak.²⁰

A történelem példázatos felfogása, különösképpen a plutarkhoszi életrajzok tradíciója olyan kontextus, amelyet véleményem szerint még a 18. és 19.

¹⁷ JOHN DRYDEN, *Of Dramatic Poesy and Other Critical Essays*, szerk. George WATSON, 2 köt. (London: Dent, 1962), 2:2, 2:4.

¹⁸ Uo., 2:7; 2:9.

¹⁹ JAMES BOSWELL, *Boswell's Life of Johnson* (Oxford: Oxford University Press, 1953), 24.

²⁰ ANON, *The British Plutarch; Or Biographical Entertainer: Being a Select Collection of the Lives at Large of the Most Eminent Men, Natives of Great Britain and Ireland; from the Reign of Henry VIII. to George II. Both Inclusive. Whether distinguished as Statesmen, Warriors, Poets, Patriots, Divines, Philosophers* (London: Edward Dilly, 1762); LEWIS GOLDSMITH STEWARTON, *The Revolutionary Plutarch: Exhibiting the Most Distinguished Characters, Literary, Military, and Political, in the Recent Annals of the French Republic* (London: John Murray, 1804²); *The Female Revolutionary Plutarch: Containing Biographical, Historical, and Revolutionary Sketches, Characters, and Anecdotes* (London: J. Murray, 1803). Lásd JUDITH MOSSMAN, „The Post-Renaissance Reception of Plutarch in England”, in *A Companion to Plutarch*, szerk. Mark BECK, 592–597 (London: Blackwell, 2013), <https://doi.org/10.1002/9781118316450.ch41>; IRA BRUCE NADEL, *Biography: Fiction, Fact and Form* (New York: Macmillan, 1984), 15–19, <https://doi.org/10.1007/978-1-349-06404-5>.

század fordulóján, vagyis a romantika korában születő irodalom értelmezésekor is érdemes szem előtt tartanunk.²¹ Talán nem a szó szigorú értelmében látunk párhuzamokat antik és modern életek között, de mindenképp él még a hit, hogy a történelmi események jelentése konkrét életutakban mutatkozik meg, s ezek ábrázolásával mind poétikailag, mind politikailag-erkölcsileg megragadható. Ezekben a narratívákban magánember és közszereplő jellemzően nem válik el élesen. Érdemes megvizsgálni, hogy kinek az értelmezésében melyek azok az életek, amelyek példaszzerű élességgel állítják eléink a történelmi események jelentését.

Az alábbiakban néhány olyan brit romantikus regényről fogok nagyon röviden szót ejteni, amelyek vagy a még folyamatban lévő, vagy az egészen közeli múlthoz tartozó francia forradalom ábrázolására vállalkoznak. Az összes vizsgált művet női szerzők írták. Ezzel nem csupán a romantika kánonjának átrendeződését szeretném érzékeltetni, hanem azt is, hogy ezen a téren valóban a nők jártak élen. Többen úgy látják, hogy egy elkülöníthető feminista történetírással is találkozunk a korban,²² amelynek egyik ismertetőjegye éppen az, hogy a személyes tapasztalatok és érzelmek akár világtörténelmi jelentőséget is kaphatnak benne, s valami nagyon hasonlót figyelhetünk meg e regények esetében is. A hagyományos irodalomtörténeti narratívák szempontjából végső soron a történelmi regény születéséről van szó, közelebből pedig arról a lehetőségről, hogy a történelem itt kortárs vagy közelmúltbeli történelmet is jelenthet, és hogy az újfajta regény – Lukács György máig hivatkozási pontként szolgáló tételének ellentmondva – már a napóleoni háborúk és Walter Scott fellépése előtt megjelenik. Ehhez azonban érdemes emlékezni rá, hogy a Lukács által használt hegeli modell előtt is létezett történeti gondolkodás.²³

²¹ Gazdag áttekintést kínál a romantikus történelemszemlélettel kapcsolatos vitákról: Porscha FERMANIS és John REGAN, „Introduction”, in *Rethinking British Romantic History, 1770–1845*, szerk. Porscha FERMANIS és John REGAN, 1–34 (Oxford: Oxford University Press, 2014), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199687084.003.0013>.

²² Lásd Michelle LEVY, „Lucy Aikin, Feminist History, and the »sisterhood of woman-kind«”, *The Women’s Print History Project*, hozzáférés: 2024.10.29, <https://womensprinthistoryproject.com/blog/post/70>; Devoney LOOSER, *British Women Writers and the Writing of History, 1670–1820* (Baltimore and London: Johns Hopkins University Press, 2000); Greg KUCICH, „Romanticism and Feminist Historiography”, *The Wordsworth Circle* 24, 3. sz. (1993): 133–140, <https://doi.org/10.1086/TWC24042442>.

²³ Néhány fontos tanulmány, amely a történelmi regény Scott előtti történetét és a nők szerepét is kiemeli: Katie TRUMPENER, *Bardic Nationalism: The Romantic Novel and the British Empire* (Princeton: Princeton University Press, 1997), <https://doi.org/10.2307/j.ctv182jtd>; Diana WALLACE, *The Woman’s Historical Novel: British Women Writers, 1900–2000* (New

Az első mű Helen Maria Williams *Letters Written in France (Franciaországban írt levelek, 1790)* című írása. Williams 1790-ben, a Bastille bukásának első évfordulója alkalmából rendezett ünnep idején érkezett Párizsba. Az eddigre már (különösen költőként) igen elismert szerző a forradalom és a francia események nemhivatalos angol tudósítójává avatta magát, s (megszakításokkal) az is maradt egészen 1827-ben bekövetkezett haláláig. A levelekben elsősorban nem objektív leírásra törekszik, hanem saját érzékenységét a középpontba állítva a forradalom elsöprő erejét igyekszik érzékeltetni a közterek vagy a törvényhozás látványos átalakulásától egészen a divat vagy a személyes érintkezés kevésbé felűnő változásaiig.²⁴ Ez persze még nem regény, a XVI–XXII. leveleket azonban Williams az átalakulás talán legmegragadóbb példájaként – mintegy mini-levéltregegyként – a du Fossé család történetének szenteli.²⁵ A cselekmény a gótikus regények konvencióinak megfelelően egy szadiszztikusan kegyetlen apa zsarnoki hatalmától szenvedő ifjú pár és gyermekeik történetét meséli el. Az apa haragját az váltja ki, hogy fia közrendbeli feleséget választott magának, ám könnyörtelen bosszúhadjáratának váratlanul véget vet a forradalom, hiszen megfosztja őt korlátlan hatalmától. A családtörténet itt nyilvánvalóan a tágabb politikai átalakulás metaforája, az atya zsarnoki hatalma maga az *ancien régime*, a fiatalok szerelme és az ebből született gyermekek az új társadalom ígéretét hordozzák. A történet egyébként az angol romantika hagyományos kánonjában is szerepel, ugyanis William Wordsworth 1805-ös *Előhangjának (The Prelude)* IX. könyve is tartalmazza egy változatát. Ott azonban egészen más a végkifejlet: a költői feldolgozás visszavonhatatlanul tragikus, a társadalmi változás túl későn érkezik, és a fiatalokat nem lehet megmenteni. Számunkra most nem a két szerző feltételezhető politikai állás-

York: Palgrave-Macmillan, 2005); Richard MAXWELL, „The Historical Novel”, in *The Cambridge Companion to Fiction in the Romantic Period*, szerk. Richard MAXWELL és Katie TRUMPENER, 65–88 (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), <https://doi.org/10.1017/CCOL9780521862523.005>; Jerome DE GROOT, *The Historical Novel* (London: Routledge, 2009), <https://doi.org/10.4324/9780203868966>.

²⁴ Williams forradalomábrázolásáról lásd Mary A. FAVRET, „Spectatrice as Spectacle: Helen Maria Williams at Home in the Revolution”, *Studies in Romanticism* 32, 2. sz. (1993): 273–295, <https://doi.org/10.2307/25601009>; Angela KEANE, „Helen Maria Williams’s letters from France: A national romance”, *Prose Studies: History, Theory, Criticism* 15, 3. sz. (1992): 271–294, <https://doi.org/10.1080/01440359208586475>; Deborah KENNEDY, „Benevolent Historian: Helen Maria Williams and Her British Reader”, in *Rebellious Hearts: British Women Writers and the French Revolution*, szerk. Adriana CRACIUN és Kari E. LOKKE, 317–336 (New York: State University of New York Press, 2001), <https://doi.org/10.2307/jj.18254728.16>.

²⁵ A klasszikus értelmezés: Anne K. MELLOR, *Romanticism & Gender* (New York: Routledge, 1993), 71–74.

pontjának a különbsége érdekes, hanem a politika és a magánélet összefüggéseiről való gondolkodásuk. Williams könyvében a történet „jó mentség a forradalom szeretetére”,²⁶ míg Wordsworth egy olyan határhelyzetet jelenít meg, amelyben a politika végső soron irrelevánssá válik.

A témánkhoz tartozó első igazi regényt, Charlotte Smith 1792-ben megjelent *Desmond*-ját Williams levelei inspirálták,²⁷ és szintén a francia forradalom kontextusában, a gótikus konvenciókat használó levélregény formájában íródott. A fojtogató házasságából végül kiszabaduló Geraldine történetét meséli el (a családi és a társadalmi elnyomás ezúttal is összekapcsolódik), aki egy iránta gyengéd érzéseket tápláló férfivel (Desmondal) új kapcsolatra lép. A regénynek nyilvánvalóan forradalomparti polemikus éle van; hosszú, értekező jellegű passzusai Edmund Burke kritikai megjegyzéseire válaszolnak. Figyelemreméltó azonban, hogy Smith optimizmusa nem olyan egyértelmű, mint Williamsé. Saját katasztrofális házasságának tapasztalata és a forradalom addigi története bizonyára az ő figyelmét is felhívta rá (ahogy Mary Wollstonecraftét is), hogy az emberi jogok bajnokai a nőket mintha nem sietnének a jogok alanyaiként elismerni.²⁸ Az értelmezők például kiemelik, hogy a happy endinget bejelentő Desmond hangja a zárlatban a paródiáig menően énközpontú: „Geraldine az én nevemet fogja viselni, az én családomat fogja igazgatni, az én barátom lesz, az én szeretőm, az én feleségem!”²⁹

Smith következő forradalmi tárgyú regénye, az 1794-ben publikált *The Banished Man (Száműzött)* világosan mutatja, hogy a Gironde mérsékeltebb politikájával szimpatizáló regényíró számára a terror időszakának eseményei

²⁶ Helen Maria WILLIAMS, *Letters Written in France*, szerk. Neil FRAISTAT és Susan S. LANSER (Peterborough, Ont.: Broadview Press, 2011), 140.

²⁷ Stuart CURRAN, „Introduction”, in Charlotte SMITH, *Desmond: A Novel*, szerk. Stuart CURRAN, *The Works of Charlotte Smith* 5, vii–xvii (New York: Routledge, 2016), ix–xi.

²⁸ Lásd Joan B. LANDES, *Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution* (Ithaca–London: Cornell University Press, 1988).

²⁹ SMITH, *Desmond*..., 335. A szakirodalomhoz lásd: Eleanor TY, *Unsex'd Revolutionaries: Five Women Novelists of the 1790s* (Toronto, Buffalo and London: University of Toronto Press, 1993), 130–142, <https://doi.org/10.3138/9781442682962>; Kari LOKKE, „Charlotte Smith's *Desmond*: The Historical Novel as Social Protest”, *Women's Writing* 16, 1. sz. (2009): 60–77, <https://doi.org/10.1080/09699080902768273>; Amy GARNAI, *Revolutionary Imaginings in the 1790s: Charlotte Smith, Mary Robinson, Elizabeth Inchbald* (New York: Palgrave, 2009), 13–68, <https://doi.org/10.1057/9780230250710>; Fuson WANG: „Cosmopolitanism and the Radical Politics of Exile in Charlotte Smith's *Desmond*”, *Eighteenth-Century Fiction* 25 (2012): 37–59, <https://doi.org/10.3138/ecf.25.1.37>; Scott C. CAMPBELL, „Chapter Three »Disagreeable Misconstructions«: Epistolary Trouble in Charlotte Smith's *Desmond*”, in *Enlightening Romanticism, Romancing the Enlightenment. British Novels from 1750 to 1832*, szerk. Miriam L. WALLACE BURLINGTON, 55–68 (Farnham: Ashgate, 2009). <https://doi.org/10.4324/9781315579832-4>.

egészeben elfogadhatatlanok voltak. Ráadásul 1793-tól Nagy-Britannia háborúban állt Franciaországgal, s a nemzetközi konfliktus kontextusában az új regény is más politikai fókuszot mutat. Szimpatikus alakjainak többsége rangfosztott, vagy akár emigrációba kényszerült korábbi arisztokrata. Nem mint ha a szerző visszasírná a feudális privilégiumok korát, inkább arról van szó, hogy az egyre militánsabb nacionalista propaganda idején a hatalmukat veszített francia nemesek iránti együttérzés vezet el a regény által felvázolt új politikai lehetőségekhez. Számunkra a legfontosabb, hogy ismét a privát szféra, a családi élet mutatja az új eszmét: a békés, kozmopolita pán-európai közösséget. A regény végén ugyanis az anglikán angol nő katolikus francia férfival házasodik össze, a skót gyökerű protestáns angol férfi pedig egy lengyel katolikus nővel, hogy végül együtt alkossanak kicsiny, de a nyelvi, nemzeti, kulturális és vallási különbségeken sikeresen felülemelkedő közösséget Veronában.³⁰ Fontos látni, hogy ez a regény is gondosan megválasztott életutakon keresztül értelmezi a kortárs történelmet, és ismét a családot használja a politikai eszme modelljeként.³¹

Harmadik regényünk, Mary Robinson 1799-es *The Natural Daughter* (*A házasságon kívül született lány*) című műve követi Smitht a jakobinus terror ábrázolásában, sőt, még nála is szélsőségesebb eszközökkel mutatja be az eltorzult forradalom pusztítását. A regény hősnői (újfent a gótikus irodalom konvencióit követve) esetenként a saját testükön tapasztalják meg a Robespierre és Marat alakjában sűrűsödő – és a regényben erőteljesen szexualizált – maszkulin erőszakot. A cselekmény itt is angol és francia helyszínek között mozog, lehetőséget teremtve a (patriarchális) elnyomás közös struktúráinak

³⁰ A kozmopolitizmusról lásd: Adriana CRACIUN, „»Empire without End«: Charlotte Smith at the Limits of Cosmopolitanism”, *Women's Writing* 16 (2009): 39–59, <https://doi.org/10.1080/09699080902768265>; Adriana CRACIUN, „Citizens of the World: Émigrés, Romantic Cosmopolitanism, and Charlotte Smith”, *Nineteenth-Century Contexts* 29 (2007): 169–185, <https://doi.org/10.1080/08905490701584676>; Anne K. MELLOR, „Embodied Cosmopolitanism and the British Romantic Woman Writer”, *European Romantic Review* 17 (2006): 289–300, <https://doi.org/10.1080/10509580600816710>; Katharina RENNHAKE, „Tropes of Exile in the 1790s: English Women Writers and French Emigrants”, *European Romantic Review* 17 (2006): 575–592, <https://doi.org/10.1080/10509580601071414>.

³¹ Azért is fontos ezt hangsúlyozni, mert a bevett séma szerint a privát szférához való fordulás szükségszerűen ellentétes a közéleti szerepvállalással vagy akár a politikum ábrázolásával. A dolgozat egy olyan hagyomány összefüggésében tárgyalja a fenti regényeket, amelyekben ez a dichotómia nem érvényesül.

felismerésére, s így olyan általánosítható politikai eszme regényes bemutatására, amelyet konkrét női sorsok példáznak.³²

Az utolsó fontos regény, amelyet említenünk kell, Helen Craik 1800-ban kiadott gótikus románca, az *Adelaide de Narbonne, with Memoirs of Charlotte de Cordet* (*Adelaide de Narbonne. Charlotte de Cordet memoárjaival*). Politikai szempontból talán ez a leginkább talányos mű: nehezen olvasható ki belőle akár a forradalom melletti, akár az azt ellenző állásfoglalás. Ezt részben magyarázhatja, hogy mindkét ideológia elbukik a női tapasztalat próbáján, hiszen egyik fél sem látszik törődni a nők jogaival vagy a kialakuló fegyveres konfliktusok által rájuk mért szenvedéssel. A problémát leginkább a címszereplő látszik megtestesíteni, akivel egyforma kegyetlenséggel bánik először royalista apja, majd republikánus második férje. A regényben ezt ellenpontozzák a nők összetartását megjelenítő erőteljes jelenetek. Itt megint összekapcsolódik a privát barátság és a nagypolitika, hiszen egyrészt a Marat gyilkosaként elhíresült Charlotte Corday történetéről van szó, akit a regény szerint elsősorban a barátnőjét ért bántalom ösztönöz tette elkövetésére, másrészt a címszereplő a regényben Marie Antoinette (fiktív) unokahúgát rejtegeti, tehát a baráti szálak egyúttal a politikai átalakulás lehetőségét is magukban hordozzák. Ennek a máig nem igazán kanonizált regénynek kevés komoly elemzése született. Egyik bírálata azonban kifejezetten exponálja a történelem és a magánélet feszültségét, azt fogalmazva meg, hogy Craik „domesztikálja” Corday alakját, vagyis megfosztja tettét a politikai súlyától és (személyes motivációja miatt) jelentőségét a privát szférába utalja.³³

Tanulmányomban egy olyan hagyományt mutattam be, amelyben a nagypolitika és a privát életút szorosan összekapcsolódik, s a személyes vagy családi történetek nagyon is alkalmasak a politikai közösség legnagyobb kérdéseinek a modellezésére, mint ahogy a nagypolitika sem csupán teoretikusan, hanem az egyéni életekre gyakorolt hatásában is vizsgálható. A francia forradalom körüli sokat tárgyalt pamfletháborút egy sor regényes reflexió kíséri. Ezeket azonban csak akkor tudjuk komolyan venni mint a kortárs történelem értelmezéseit, ha tisztában vagyunk a 19. századi történelemfilozófiánál és

³² Adriana CRACIUN, *British Women Writers and the French Revolution: Citizens of the World* (New York: Palgrave-Macmillan, 2005), 60–94, https://doi.org/10.1057/9780230501881_3.

³³ Stephanie RUSSO, „Domesticating Charlotte Corday: Helen Craik’s *Adelaide de Narbonne* and Private Vengeance”, in *Portable Prose: The Novel and the Everyday*, szerk. Jarrod COGLE, N. Cyril FISCHER, Lydia Saleh ROFAIL és Vanessa SMITH, 111–126 (Lanham: Lexington Books, 2019); Adriana CRACIUN, „The New Cordays: Helen Craik and British Representations of Charlotte Corday, 1793–1800”, in CRACIUN és LOKKE, *Rebellious Hearts...*, 193–232, <https://doi.org/10.2307/jj.18254728.12>.

a historista történetírásnál régebbi historiográfiai modellekkel; ezek közül kiemelkedik a példázatos felfogás, s különösképpen a plutarkhoszi életrajzi hagyomány. Craik esete arra is jó példa, hogy a kivételes történelmi alakok kánonja a modern korban sokkal nyitottabbá válik, alkalmanként nőket is be tud fogadni, sőt, nem mentes a vitás esetektől sem.

TIMÁR ANDREA

Posztholokauszt Coleridge

Arendt, Coleridge és a francia forradalom

timar.andrea@btk.elte.hu
ORCID: 0000-0002-1983-1790

HELIKON

Post-Holocaust Coleridge: Arendt, Coleridge and the French Revolution

Abstract

The relationship between Romanticism and the Holocaust is generally discussed in the context of trauma theories, and the problem of witnessing, or, largely speaking, representation (Hartman, Guyer). This paper, however, establishes a relationship between the political philosophies of S. T. Coleridge and Hannah Arendt, focusing on their shared anti-sentimentalism, considered as a response to an unprecedented historical crises. It reads Coleridge's and Arendt's respective critiques of French Revolutionary Terror, as being intertwined with their critique of compassion, especially Rousseau's arguments on the equalizing character of compassion. Therefore, Arendt's post-Holocaust „toughness” appears to be related not only to her reaction to the French Revolution, but her anti-sentimentalism also repeats (with *différance*) 19th-century conservative reactions to the threat of revolutionary fanaticism, which was theorized as „emotional contagion”.

Keywords: Hannah Arendt, S. T. Coleridge, anti-sentimentality, French Revolution, terror

A 2000-es évek elején, a traumaelméletek elterjedésével párhuzamosan az irodalomtudomány egyik fontos témájává vált az angol romantika és a holokauszt kapcsolata. A két legnagyobb hatású életműnek Geoffrey Hartmané (1929–2016) és Sara Guyeré (1972–) bizonyult. Hartman maga is holokauszt-túlélő volt, a Kindertransporttal érkezett Angliába, majd az Egyesült Államokban telepedett le, ahol a Yale Iskola egyik alapítója lett, elsősorban Wordsworth költészetével foglalkozott.¹ Munkássága túlmutat a dekonstrukción, s a kötetünkben szereplő megközelítések közül leginkább az Új Formalizmushoz köthető annyiban, hogy Hartman is a formát tekintette az emberi elme és a világ („mind and world”) közti kapcsolat megteremtőjének. Köthető ugyanakkor a traumaelmélethez is, és nem pusztán azért, mert Hartman az 1980-as évek elején aktív szerepet vállalt a yale-i Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies alapításában. Hartman holokauszt-tanúságtételekkel kapcsolatos munkássága ugyanis szorosan összefügg Wordsworth-ról szóló írásaival: arra keresi a választ, hogy a művészi mediáció, s különösképpen az irodalmi forma hogyan tesz olyan történelmi valóságokat is érzékelhetővé, amelyek az érzékek és az intellektus számára egyébként nem lennének megragadhatók.² A holokauszt-tanúságtételekkel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy a holokauszt vizuális reprezentációinak nem szabad a nézők másodlagos traumatizációját vagy teljes azonosulását előidézniük, ugyanis ezek meggátolják, hogy a néző a traumatikus esemény komplexitását és történetiségét egyaránt érzékelje. Hartman szerint Wordsworth költészetében találunk modellt a trauma „megfelelő” mediációjára, különösen azokban a szakaszokban, ahol Wordsworth egy „túl korai” veszteséget, egy fiatal fiú vagy ártatlan lány halálát eleveníti föl úgy, hogy közben az emlék, a veszteség felelevenítésének gesztusában rejlő lehetetlenség komplexitását is érzékelteti, s ezáltal azt is ellehetetleníti, hogy a veszteség tapasztalatát már létező, kész érzelmi kategóriáink aleseteként érzékeljük. (Hartman leggyakrabban Wordsworth *A Slumber did my Spirit Seal* című költeményét, valamint a „Boy of Winander” részt idézi fel a *Prelude*-ből).

Sara Guyer a *Romanticism After Auschwitz* (2007) című könyvében azzal a tipikusan újhistoricista váddal szemben érvel, mely szerint az angol romantika szerzői „valójában” nem voltak humanisták, hanem a képzelet világába menekülve, a természet és a természetben élő emberek átesztetizálása révén „elken-

¹ Legmeghatározóbb kötetei *Wordsworth's Poetry, 1787-1814* (1964); *Beyond Formalism: Literary Essays, 1958-1970* (1970); *The Unremarkable Wordsworth* (1987); *The Longest Shadow: In the Aftermath of the Holocaust* (1996); *The Fateful Question of Culture* (1997); *Scars of the Spirit: The Struggle Against Inauthenticity* (2004).

² Pieter VERMEULEN, „Geoffrey Hartman and the Affective Ecology of Romantic Form”, *Literature Compass* 8, 10. sz. (2011): 757–766, <https://doi.org/10.1111/j.1741-4113.2011.00836.x>.

dőzték” a szegénység és kiszolgáltatottság történelmi valóságát. Ezzel szemben Guyer szerint számos angol romantikus szerzőnél megtaláljuk azt az etikai elkötelezettséget, a tanúségtételben rejlő kérdések iránti felelősséget, amely a holokauszt utáni szerzőkre is jellemző. Az angol romantika Guyer szerint pontosan azzal a problémával küzd, hogy milyen nehéz, majdhogynem lehetetlen tanúságot tenni, s közben a saját tanúségtételünkről is tanúskodni. Guyer egyik paradigmaticus példája Coleridge *Ének a vén tengerésről* című balladája, amelyet Primo Levi *A túlélő* című költeményével helyez párhuzamba, és, tehetjük hozzá, ebben a kontextusban az sem véletlen, hogy Levi *Akik odavesztek és akik megmenekültek* (1986) című művének mottója szintén Coleridge ezen költeményének egy passzusa. („Azóta időnként ez a láz / még vissza-visszatér: / s míg el nem mondom e mesét, / ég bennem a szív, a vér.”)³ Coleridge regéje Guyer szerint a holokauszt-túlélő tapasztalatát vetíti előre, a vén tengerész nyelve és Levi nyelve egyaránt traumatizált nyelv, továbbá a lévinasi lezáratlan és lezárhatatlan mondást testesíti meg, amelyet a trauma eseményszerűsége hív elő.

Az elkövetkezőkben azonban nem a traumaelmélet jól bejárattott útjain fogok haladni tovább, hanem megvizsgálom, milyen, a fentiekől eltérő szempontból vizsgálhatjuk még az angol romantika és a holokauszt kapcsolatát. Ugyanis rendkívül meglepő kapcsolódási pontok adódnak, ha letérünk a jól bejárattott utakról, és nem kizárólag a traumatizált nyelv, a felfoghatatlan vesztés és a reprezentáció problémáira koncentrálnunk, hanem a forradalmi romantika örököséként megpróbálunk nem előre meghatározott tematikákkal és koncepciókkal dolgozni.

Az irodalmi romantika kutatásában Hannah Arendt neve nem gyakran merül fel. Az egyetlen, kifejezetten a romantika korával foglalkozó művével, a *Rabel Varnhagen. Egy német zsidó nő a romantika korában*⁴ című fiktív életrajzzal, amely többek között a zsidó asszimiláció kérdését járja körül, elsősorban a politikafilozófusok és az Arendt-kutatók foglalkoznak.⁵ Ha azonban Arendt műveit nem elsősorban politikafilozófusként, hanem filológusként közelítjük meg, akkor kibontakozik egy különös mintázat, amely nem feltétlenül a már

³ Samuel Taylor COLERIDGE, *Ének a vén tengerésről*, ford. SZABÓ Lőrinc, in William WORDSWORTH és Samuel Taylor COLERIDGE, *Versei*, szerk. SZENCZI Miklós, 221–247 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1982), 246.

⁴ Hannah ARENDT, *Rabel Varnhagen. Egy német zsidó nő a romantika korában*, ford. BÁN Zoltán András (Budapest: Scolar Kiadó, 2014).

⁵ KOVÁCS Gábor, *Ki vagyok én? Mi vagyok én?: Hannah Arendt és az emberi identitás rétegei*, hozzáférés: 2024.11.05, https://acta.bibl.u-szeged.hu/74580/1/platonhoz_018_423-434.pdf; VAJDA Mihály, „Vagy pária vagy parvenü”, *Múlt és Jövő* 11, 1. sz. (2001): 31–36.

ismert tematikák (trauma, zsidókérdés) nyomán körvonalazódik, ugyanakkor a politikafilozófusok és az eszmétörténészek számára is új kérdéseket vehet fel. Ebben a tanulmányban azt fogom megmutatni, hogy az az „antiszenzimentalizmus”, vagyis az érzelgősségtől való teljes elhatárolódás, amely Arendt írásait és írásmódját köztudottan jellemzi, és amely a holokauszt borzalmaira adott morális és politikai válasznak is tekinthető,⁶ részben éppen S. T. Coleridge egy politikafilozófiai tárgyú írásából szivárgott át Arendt *A forradalom* (1963) című művébe. Ez az állítás első látásra meglehetősen túlzásnak hathat, egyfelől azért, mert Arendt nagyon kevésbé ismerte Coleridge munkásságát, és soha nem hivatkozott Coleridge-ra meghatározó szerzőként. Másrészt Coleridge Magyarországon nem kifejezetten politikafilozófusként vagy a szentimentalizmust kritizáló szerzőként ismert, hanem elsősorban költőként, esetleg Shakespeare-kritikusként hivatkoznak rá. És mégis, Coleridge egyik szövege, mint látni fogjuk, „ott van” Arendtében, Herman Melville *Billy Budd* című kisregénye közvetítésének köszönhetően.⁷

Az alábbiakban felvázolandó filológiai nyomok a romantika és a holokauszt kapcsolatának tárgyalásában egy, a megszokottól eltérő irányt jelentenek, hiszen bár az érzelgésmentességet gyakran kapcsolták a holokauszt traumájához, jelen írás alapvetően azt mutatja meg, hogy Coleridge-nak a francia forradalom krízisét (sokak szerint traumáját) követő antiszenzimentális és részben kantiánus politikafilozófiai állításpontja milyen nyomokat hagyott Hannah Arendt a francia forradalmat bíráló írásaiban Melville közvetítésén keresztül. Mindez szorosan kapcsolódik a holokauszthoz is, amennyiben Arendt a fasiszta tömegeket épp úgy érzelmi elragadtatással jellemezte, mint a francia forradalmi tömegeket, miközben az érzelmeket összességében az apolitikus, biológiai szférába száműzte. Mint ezt látni fogjuk, Arendt úgy gondolta, hogy a politikában az érzelmeknek nincs helye. Előjáróban ugyanakkor azt is meg kell jegyeznünk, hogy a magyar és a nemzetközi szakirodalom Arendtnek a francia forradalommal kapcsolatos nézeteiről szólva elsősorban Edmund Burke hatásáról beszél, joggal, hiszen Arendt számtalanszor hivatkozik Burke-nek a francia forradalmat és a „természetes jogokat” kritizáló írásaira *A totalitarizmus gyökereiben* és *A forradalom* című művében egyaránt.

Coleridge (1772–1834) Magyarországon elsősorban költőként ismert, a már említett *Ének a vén tengerészről*, valamint a *Kubla kán* költőjeként, de

⁶ Deborah NELSON, *Tough Enough: Arbus, Arendt, Didion, McCarthy, Sontag, Weil* (Chicago: University of Chicago Press, 2017), <https://doi.org/10.7208/chicago/9780226457949.001.0001>.

⁷ Az alábbiak hosszabb és kiterjedtebb változatát lásd Andrea TIMÁR, „Against Compassion: Post-Traumatic Stories in Arendt, Benjamin, Melville, and Coleridge” *Arendt Studies* 6 (2022): 223–246, <https://doi.org/10.5840/arendtstudies202211444>.

Shakespeare-kritikáira is gyakran hivatkoznak. Coleridge azonban filozófus is volt, sőt, élete második felében elsősorban politikafilozófiával és teológiával foglalkozott. Bár kezdetben a francia forradalom lelkes híve volt, élete utolsó megjelent műve, *Az egyház és az állam alkotmányáról* (1829) címe sokat elmond kései politikai nézeteiről: az 1800-as évek elején, többek között a jakobinus terror és Napóleon térnyerése következtében konzervatív fordulatot vett, az állam és az egyház összefonódásának konzervatív hívévé vált. Coleridge 1809–1810-ben jelentette meg a *The Friend (A Barát)* című folyóiratot, itt több esszében is kifejtette a francia forradalommal, a társadalmi szerződéssel s különösképpen Rousseu-val kapcsolatos kritikáját. Az egyik esszében a következőképpen bírálja a Rousseau inspirálta „általános akarat” politikai eszméjét:

Amit a *Társadalmi szerződés* a legfőbb Akaratról mond, amelyhez az egyetemes Törvénykezés joga is hozzátartozik, egyetlen Emberi Lényre sem alkalmazható, az Emberi Lények egyetlen Társadalmára vagy Gyülekezetre sem, és legkevésbé arra a rendezetlen Tömegre, ami a NÉP; hanem csak és kizárólag magára az ÉSZRE, amely, ez igaz, ott lakozik minden emberben potenciálisan, de aktuálisan és tökéletes tisztaságban senkiben, egyetlen embercsoportban sem [Body of Men]. Rousseau kései követői úgy döntöttek, hogy ezt a megkülönböztetést elfelejtik, és (ami még szomorúbb), Franciaország Alkotmányozó Törvényhozása is elfelejtette. Megátalkodottan, papagáj módjára hirdették a *Volonté générale*-t és a Nép elidegeníthetetlen szuverenitását, s így utat nyitottak a katonai Despotizmusnak, a sátáni Horror Kormányzásnak a Jakobinuskok alatt, valamint a Terrornak a korzikai uralma idején.⁸

Coleridge sok más gondolkodóhoz (így többek között Burke-höz) hasonlóan azért vetette el Rousseau „általános akaratát”, mert úgy gondolta, hogy az elvont Ész törvényei nem rákényszeríthetők az egyes emberekre; az általános akarat eszméjének alkalmazása a valóságra szerinte csak erőszakhoz, terrorhoz vezethet. Egyetért azonban Rousseauval abban, hogy az Ész egyetemes képesség, amely potenciálisan mindenkiben ott lakozik.

Coleridge Ész-fogalmára nagy hatással volt Kant filozófiája; miként ezt a *Biographia Literaria* című szellemi önéletrajzban kifejti, Kant egy „óriás kezé-

⁸ Samuel Taylor COLERIDGE, *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge, Volume 4: The Friend*, szerk. Barbara E. ROOKE, 2 kötet. *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge 4* (Princeton: Princeton University Press, 1969), 2:127–128 [kiemelések az eredetiben], <https://doi.org/10.1515/9781400882786>. Amennyiben nincs utalás fordítóra, a tanulmányban szereplő Coleridge-idézetek saját fordításaim: T. A.

vel ragadta meg”.⁹ Kant hatását jól mutatja annak az esszének a címe is, amelyről a következőkben részletesebben szó lesz. *A Barát* című folyóirat *The Appeal to Law* (*Fellebbezés a Törvényhez* vagy *Hivatkozás a Törvényre*) című esszéje ugyanis azt hivatott megmutatni, hogy a (kanti) Törvény ereje még a legbeszélőbb embereket is magával ragadja abban az esetben, ha a potenciálisan mindenki ott lakozó Ész egy jó nevelő előhívja. A feszültséget a Törvény magával ragadó ereje (Coleridge) és a Törvény tisztelete (Kant) között Coleridge nem oldja fel, ám ez betudható annak, hogy Coleridge számára a kanti törvény már-már isteni státuszt kap; hívő anglikánként a Törvényt Isten adományaként képzelel el, olyasmiként, amire azért vagyunk képesek ráébredni, mert Isten belénk plántálta ennek lehetőségét. Vagyis a kanti Törvény nem olyasmi, amit általános akaratként ránk erőltethetnek, hanem olyasmi, ami bennünk lakozik, és a nevelés (művelődés, kultiváció) során mi magunk ébredünk rá létezésére, és válik számunkra útmutatóvá.

Kant másfelől azért is fontos ellenpontja Rousseau-nak Coleridge számára, mert Rousseau a 18. századi angol morálfilozófusokkal egyetemben a velünk született, természetes érzékenység társadalmi kohéziós ereje mellett érvelt, amit Coleridge konzervatív fordulata után kritikával illetett. Ebben a tekintetben a francia forradalom korabeli bírálóival értett egyet, azokkal a brit antijakobinusokkal, akik az érzékenység kultuszát Rousseau-tól eredeztették, és akik többek között az érzékenység és az ezzel szorosan összekapcsolódó, a 18. század végén már „egalitáriánusként” aposztrofált erkölcsi érzelem, az együttérzés felértékelődését tekintették a francia forradalom egyik kiváló okának. Coleridge azonban (Kanthoz hasonlóan) a másikban is ott rejlik Törvény aktív *tiszteletére* és a mások iránti aktív (cselekvő) szeretetre helyezte a hangsúlyt az általa (és Kant által) passzív hajlamnak tekintett érzékenységgel és „ragályos” együttérzéssel szemben. Coleridge Hume és Shaftesbury nyomán érzelmi ragálynak tartja az együttérzést¹⁰ (az érzelmek személyközi migrációjának 18. századi elméleteire támaszkodva),¹¹ sőt Gustave Le Bon-t és, mint látni fogjuk, Hannah Arendtet is megelőzve, antijakobinus kortársaival egyetértésben úgy véli, hogy a fanatikus tömegeket is ragályos érzelmek fűtik, mely érzel-

⁹ Samuel Taylor COLERIDGE, *Biographia Literaria*, szerk. John BEER és John SHAWCROSS (Oxford: Oxford University Press, 1979), 30.

¹⁰ „Minden gonosz [...] semmiségnek tűnik ahhoz képest, ami Sterne szentimentális filozófiája és utánzóinak nyomán született.” Samuel Taylor COLERIDGE, *Aids to Reflection*, szerk. John BEER, *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge* 9, 60–62 (London: Routledge & Kegan Paul 1993).

¹¹ Ildiko CSENGEL, *Sympathy, Sensibility and the Literature of Feeling in the Eighteenth Century* (London: Palgrave Macmillan UK, 2012), <https://doi.org/10.1057/9780230359178>.

mek végül eszeveszett erőszakba, agresszióba, vagyis a forradalmi terrorba torkollnak. Coleridge a szentimentalizmussal és az ezzel szorosan összekapcsolódó, a 18. századi morálfilozófusok számára fontos társadalmi kohéziós erőként funkcionáló együttérzéssel kapcsolatos kritikájában többek között Kant hatására így fogalmaz:

Az érzékenység, vagyis a fájdalommal és gyönyörrel való természetünk-ből fakadó együttérzés még csak nem is biztos záloga a JÓ SZÍVNEK [...] az Érzékenység kifejezés passzív természetét jelzi [...] s alig bizonyít többet, mint különböző személyek kellemes vagy fájdalmas érzéseinek véletlen egybeesését vagy hogy az érzések *fertőzők*. Az érzékenység nem feltétlenül jóindulat. Sőt, azáltal, hogy remegően elevenné tesz minket minden jelentéktelen szerencsétlenség láttán, gyakran megakadályozza a jó cselekedetet.¹²

Kant pedig köztudottan így érvel *A gyakorlati ész kritikájában*:

Igen szép dolog jót tenni az emberekkel azért, mert szeretjük őket és résztvevő jóakarattal vagyunk irántuk, vagy igazságosan viselkedni azért, mert szeretjük a rendet, de magatartásunknak azt a valódi morális maximáját, amely megfelel az eszes lények között *emberekként* elfoglalt helyzetünknek, korántsem teljesítjük [...]. Kötelesség és teljesíténi-tartozás: csakis ezekkel nevezhetjük meg a morális törvényhez való viszonyunkat.¹³

A *The Appeal to Law* című esszé a Kant-féle tiszteleten és az együttérzésen alapuló erkölcs összeütközését viszi színre egy, a máltai kormányzó, Sir Alexander Ball személyiségét ábrázoló példázatban.¹⁴ 1804 júliusa és 1805 szeptembere között Coleridge az említett Ball kormányzó titkáráként szolgált, aki szerinte a legjobb és legnagyobb jelentőségű közéleti személyiség volt, akivel valaha találkozott. Ball Málta polgári közigazgatásával foglalkozott, és központi gondolata az volt, hogy Nagy-Britanniának véglegesen el kell foglalnia Máltát és Szicíliát, hogy biztosítsa az Indiába vezető tengeri útvonalakat.

¹² COLERIDGE, *Aids to Reflection...*, 57–62 [kiemelések az eredetiben].

¹³ Immanuel KANT, *A gyakorlati ész kritikája*, ford. PAPP Zoltán (Budapest: Osiris Kiadó, 2004), 101 [kiemelés az eredetiben].

¹⁴ Az esszé elemzését más kontextusban lásd Andrea TIMÁR, *A Modern Coleridge: Cultivation, Addiction, Habits* (London: Palgrave Macmillan, 2015), <https://doi.org/10.1057/9781137531469>.

Coleridge egyébként főként azért fogadta el a titkári állást, mert azt remélte, hogy Máltán a környezetváltozás hatására majd kigyógyul ópiumfüggőségéből. A *The Appeal to Law* cím előre jelzi, hogy Ball Coleridge szemében a kantiánus erkölcsöt testesíti meg, alakját életrajzának vázlatában szintén kanti fogalmakkal jellemzi: „aki önmagát tiszteli, másokat is tisztelni fog, és aki önmagát és a többi embert egyaránt tiszteli, annak szükségszerűen bátor embernek kell lennie”.¹⁵

Az esszében Ball egy lázongó tengerészekkel teli hadihajó kapitányaként jelenik meg. Hogy „műveletlen írekből” álló legénységét megregulálja, egy új „felügyeleti rendszert” (*system of discipline*) vezet be: viselkedési útmutatót függeszt ki a hajónak egy mindenki számára jól látható pontján, majd megbizonyosodik róla, hogy a szabályokat mindenki megértette és elfogadta. Ha bárki megszeg egy szabályt, akkor el kell ismernie, hogy hibázott, majd saját hozzájárulásával el kell szenvednie érte a büntetést. A kapitány „elkerüli annak látszatát, hogy a büntetés alkalmazása az ő akaratát vagy az önkényét fejezné ki”,¹⁶ ezért kéri a tengerészek beleegyezését. Coleridge szerint Ball egyrészt a „törvény hajlíthatatlan eszköze volt”, másrészt viszont érző („atyai”) szívvel is rendelkezett, és az ítélet végrehajtása alatt és után annyira „szenvedett”, hogy a legénység körében szállóigévé vált: a büntetést „jobban szívére vette, mint maga a bűnös”.¹⁷ Ball ugyanakkor felülemelkedik az érzésein és mindig szigorúan megbünteti a vétkeseket, a Törvény hajlíthatatlan képviselőjeként. Coleridge ihletett szavakkal ábrázolja azt a pillanatot, amikor a büntetőrendszerrel egyetértő tengerészek ráébrednek a bennük rejlő Törvény (isteni) hatalmára, amelyre a kapitány ébresztette őket rá: „Haramiák, akik mint a régi kalózok, szórakozásból kínozták magukat, hogy jó előre megke-ményítsék a lelküket, most egyszerre megszelídültek és összeroskadtak, hogy miért és hogyan, azt maguk sem tudták”.¹⁸ Szempontunkból e leírásban az az érdekes, hogy Ball számára a kanti Törvény erősebb minden „atyai” együttérzésnél, és a Törvény részvétlen működése, amelyet ugyanakkor a kapitány atyai szeretete generált, pontosan azt szolgálja, hogy semmiféle forradalmi lázadás ne tudjon elharapózni a hajón. Az esszé tehát a forradalom és az egalitáriánus, passzív együttérzés korabeli összefüggésének kontextusában is értelmezhető, amennyiben mindkettő kritikáját nyújtja. A mélyen hívő Coleridge ugyanakkor úgy véli, hogy a passzív érzékenységgel szemben álló és az

¹⁵ COLERIDGE, *The Friend...*, 1:258

¹⁶ Uo., 1:169.

¹⁷ Uo., 1:170.

¹⁸ Uo., 1:170.

isteni szeretetet közvetítő aktív szeretet mégis szükséges ahhoz, hogy a Törvény a politikai praxisban és az emberi lélekben is működni tudjon, miközben a Törvény (mint jog és mint univerzális erkölcsi forma) a passzív részvétet (mint egyéni hajlamot) mindig felül kell, hogy írja.

Ugyanakkor Coleridge hangsúlyt fektet arra is, hogy kapitány és a tengerészek között hallgatólagos „szerződés” kötött a szabályokat illetően, vagyis a hajó kormányzásának mikéntje nem (pusztán) a kapitány szuverén akaratának, hanem egy (látszólag!) konszenzuális megállapodásnak volt a következménye, és a tengerészek ezért az őket sújtó büntetéssel is egyetértettek. Az esszé tehát a francia forradalmi terror kritikája is; Coleridge szerint a „bestiális”, terrorizmusba forduló francia elméleteket mint az „általános akarat” végrehajtóit inkább „állatokra” és „rabszolgákra” lehet alkalmazni, semmint emberekre, akik a Ballról szóló példázatban egy olyan, egyetértésen alapuló „szerződést” kötnek a Kormánnyal, amely (ideálisan/elvileg) szabad választás eredménye.¹⁹

Herman Melville jól ismerte Coleridge műveit, az *Ének a vén tengerésztől* köztudottan a *Moby Dick* egyik intertextusa. Az azonban kevésbé közismert, hogy Melville Coleridge politikafilozófiai munkáit is olvasta. Egy 1854. április 9-i levelében például egyik barátjának ígéretet tesz, hogy hamarosan visszaadja neki Coleridge *A barát* című esszékötetét, amelyet korábban kölcsönkért tőle. Érdekes módon Melville egyik posztumusz kisregénye, a *Billy Budd* éppen Coleridge *The Appeal to Law* című esszéjének nyomait viseli magán. Mint ezt később szintén látni fogjuk, Hannah Arendt *A forradalom* című művében a *Billy Buddot*, Melville nyomán, pontosan a francia forradalom allegóriájaként elemzi.

A *Billy Budd*, akárcsak a *The Appeal to Law*, egy hadihajón játszódik a francia forradalom után; Arendt megfogalmazásában a kisregénnyel Melville tulajdonképpen a francia forradalom résztvevőivel vitatkozott.²⁰ A hajó parancsnoka, Vere kapitány a „politikai erény” megtestesítője, a kisregény főszereplője pedig az „ártatlan” tengerész, Billy Budd, a dadogós szépfiú, akit a „gonosz” Claggart strázsamester alaptalanul megvádol, hogy lázadást szít a hajón. Vere kapitány Billyt és Claggartot is a kabinjába hívja, ahol Claggart megismétli a vádat, ám a rágalom hallatán az ártatlan Billy annyira megdöbben, hogy képtelen artikuláltan megvédeni magát, és frusztrációjában halálos ütést mér Claggarra. Bár a kapitány tudja, hogy Billy ártatlan, és ezért „atyai”

¹⁹ Uo., 1:171.

²⁰ Hannah ARENDT, *A forradalom*, ford. PAP Mária (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1991), 110.

együttérzéssel viseltetik iránta, mégis felülemelkedik az érzelmein, és egy rögtönzött tárgyalás után halálra ítéli Billyt. A narrátor Vere lelkiállapotának ábrázolásakor már-már szó szerint idézi a Coleridge-esszéjét: miután a „katonai kötelesség” és az „együttérzés fűtötte morál” Vere lelkében összecsapott és Billyt végül halálra ítélte, „az elítélt kevésbé szenvedett, mint az, aki az ítéletet hozta”. Olyannyira így volt ez, hogy Billy az akasztása előtt így kiáltott fel: „Isten meg fogja áldani, kapitány úr!” (az eredetiben: „Isten áldja, Vere kapitány!”). Arendt értelmezésében „Billy Budd az együttérzés [...] megnyilvánulásával fejezi be életét – ez esetben az elítélt együttérzéséről van szó az őt elítélő, és közben vele szenvedélyesen együttérző ember szenvedése iránt.”²¹

Arendt számára *Billy Budd* a francia forradalom allegóriája, és Arendt lesújtó véleményével van a francia forradalomról. Szerinte a francia forradalomnak (szemben az amerikaival) nem a politikai szabadság, hanem a biológiai szükségletek kielégítése volt a célja, a francia forradalom során pedig az történt, hogy a tömeg együttérzése a szegényekkel a politikai térben absztrakt száanalommá vált, az absztrakt száanalom pedig erőszakba, majd terrorba fordult.²² Arendt, akárcsak Hume és Shaftesbury nyomán Coleridge, „érzelmi ragályként” definiálja az együttérzést (az együttérzés az, amikor úgy bánt másnak a szenvedése, mintha ragályos volna),²³ és szerinte pontosan a politikai térben száanalomba forduló együttérzés mozgatta a francia forradalmi tömegeket. A legnagyobb baj az együttérzéssel Arendt szerint az, hogy képtelen a diszkusszióra, a megbeszélésre és a kompromisszumra, s ezt éppen Billy Budd beszédképtelensége érzékelteti a legjobban.

Billy Budd dadogása [...] azt jelzi: képtelen [...] meggyőző vagy érvelő beszédre, amelyben valaki beszél valakinek valamiről, ami mindkettőjüket érdekli; mert ez inter est, azaz közöttük van. Az ilyen beszédes és érvelő érdeklődés a világ iránt teljesen idegen az együttérzéstől, amely csak és kizárólag magára a szenvedő emberre irányul szenvedélyes intenzitással; [...] Általában nem az együttérzés kezdi el megváltoztatni a földi körülményeket, hogy enyhítse az emberi szenvedést, de ha ezt teszi, kerülni fogja a meggyőzés, a tárgyalás és a megegyezés fáradságos és hosszadalmas folyamatait, amelyek a jog és a politika folyamatai, és magának a szenvedésnek adja oda hangját, amely gyors és közvetlen,

²¹ Uo., 111–112.

²² Lásd erről magyarul: OLAY Csaba, „Hannah Arendt a Politika értelméről”, *Kellék* 51 (2014): 7–23; valamint KOVÁCS Gábor, „Arendt és az emberi állapot”, *Liget* 33, 6. sz. (2020): 93–143.

²³ ARENDT, *A forradalom...*, 110.

azaz erőszakos cselekvést követel. // Itt újra nyilvánvaló a jóság és az együttérzés jelenségének kapcsolata. [...] Mivel az együttérzés megszünteti a távolságot, az emberek közötti evilági teret, ahol a politikai ügyek, az emberi viszonyok szférája elhelyezkedik, politikai szempontból irreleváns és következmények nélküli.²⁴

Mint ezt máshol már részletesebben kifejtettem, Arendt *Billy Budd*-elemzése alapvetően az együttérzés politikai relevanciája ellen érvel, s az együttérzés helyett a kanti (esztétikai) ítélet érdekmentességén alapuló szolidaritást teszi meg a politikai ítélet modelljévé. Arendt szerint a politikai döntéseket nem a részvétnek vagy a szánalomnak kell diktálnia, hanem az emberi méltóság iránti tiszteletnek, a szabadságon alapuló szolidaritásnak, valamint a szabad, különféle emberek közti diszkusszióknak, a beszélgetés, a sokféle vélemények és érdekek agonisztikus ütköztetésének. Arendt a szolidaritást tekinti az aktív politikai cselekvés alapjának is, amely szemben áll a tömeg passzív szenvedélyek fűtötte erőszakosságával.

[...] lehet, hogy az együttérzés a sajnálat elferdülése, de alternatívája a szolidaritás. Az embereket a sajnálat vonzza a „*les hommes faibles*”-hez, a gyengéhez”, de szándékosan és tárgyilagosan [dispassionately] szolidaritásból hoznak létre érdekközösséget az elnyomottakkal és a kizsákmányoltakkal. Ez a közös érdek lehet „az ember nagysága”, az „emberi faj becsülete”, vagy az emberi méltóság. Mert a szolidaritás, mivel részese az értelemben és ezért az általánosságban, képes fogalmilag felfogni a sokaságot, s nemcsak egy osztály, egy nemzet vagy egy nép, hanem az egész emberiség sokaságát is. De ezt a szolidaritást, bár kiválthatja a szenvedés, nem a szenvedély vezérli, s éppúgy megérti az erőset és a gazdagot, mint a gyengét és a szegényt; a szolidaritás a sajnálat érzéséhez képest hidegnek és elvontnak tűnhet, mert „eszméknek: a nagyságnak, a becsületnek vagy a méltóságnak” van elkötelezve s nem az emberek „szeretetének”.²⁵

Arendt szerint tehát a szolidaritás olyan elv, amely irányíthatja és inspirálhatja a cselekvést, szemben az általa leértékelt együttérzéssel (amely szenvedély), vagy sajnálattal (amely pedig érzés).

²⁴ Uo., 111–112.

²⁵ Uo., 115 [kiemelés az eredetiben].

Az együttérzés, az érzékenység és az ezekhez szorosan kapcsolódó szentimentalizmus Arendt politikafilozófiájának egyik kitüntetett „másika”: „ahogy Robespierre a szegényeket magasztalta, az szentimentális volt a szó szoros értelmében”.²⁶ A részvét pusztán a passzív, mindannyiunkban ott rejlő, közös emberi „természetből” fakad (onnan, ahol „mindenki egyforma”), hiányzik belőle az ember aktív, közösségi, politikai létezését (*bios*) jellemző szabadság, amely egyedi cselekvésben és beszédben fejeződik ki. Arendt, akár csak a 18. századi brit antijakobinusok, a „közös emberi természet” és az ebben rejlő részvét „felfedezése” kapcsán gyakran említi Rousseau-t,²⁷ és Coleridge-hoz hasonlóan úgy véli, hogy amikor ez a részvét a politikai térben szánalomba fordul, és a szegények iránti egalitáriánus sajnálat „általános akaratként” kerül bevezetésre, akkor az egyrészt nem jelent mást, mint menekülést a valóság, a többiek sokféleségének valósága elől, szem elől tévesztve az emberi egyediséget és pluralitást. Másrészt éppen ez az absztrakt szánalmat előhívó szentimentalizmus az, ami a legnagyobb kegyetlenségre képes: „nagyobb kegyetlenségre képes, mint maga a kegyetlenség”.²⁸ Arendt Robespierre hírhedt szavait is idézi: „könyörületességből, az emberiség szeretetéből legyetek kegyetlenek!”²⁹

Arendt a részvét ragályos jellegét nemcsak a kegyetlenséggel, hanem a forradalmi fanatizmussal is társítja: azzal a bűvölettel, melynek során a tömeg „Robespierre nagy forradalmi szónoklata vehemenciájának” hatása alá kerül.³⁰ Arendt számára a valódi politikai közösség ugyanis a tömeg ellentéte; ez utóbbit az érzelmi túlfűtöttség, és az ebből fakadó passzív, „természetes” erőszak mozgatja. Újra és újra hangsúlyozza, hogy „az együttérzés döntő szerepet játszott” azok gondolkodásában és érzelmeiben, akik előkészítették a forradalmat.³¹ Tehát Arendt mindent megtesz azért, hogy a politikai térből kiiktassa a „szentimentalizmust”, a potenciálisan fanatizmusba torkolló érzelmeket és a szenvedélyeket. Ezzel szemben nemcsak a szolidaritást állítja pozitív példaként, de konkrétan az amerikai függetlenségi háborút és az Amerikai Egyesült Államok alkotmányának megszületését is. Ezek során ugyanis a résztvevők magukat aktívan, cselekvésen és beszélgetésen keresztül egy politikai közösséggé alakították. Ezt a folyamatot a Mayflower-szerződéstől

²⁶ Uo., 116.

²⁷ Uo., 103.

²⁸ Uo., 116.

²⁹ Uo., 116.

³⁰ Uo., 114.

³¹ Uo., 103.

kezdvé szövetségek és megállapodások sorozata jellemezte. Miként Gajer László is megfogalmazza, Arendt

az egyént a politikai közösség aktív részeként írta le, úgy, mint akinek ebben a közösségi létében lehetőségi feltétele az alapvető emberi jogok mibenlétének tisztázása és azok megalapozása, illetve mint aki a törvény által közösséget hoz létre az együttes cselekvés tereként, melynek alaptörvénye egyben az ember e közösségi létét lehetővé tevő alapdokumentumként mutatkozik meg.³²

Az Arendt és Coleridge „szerződéselmélete” közötti hasonlóságok és különbségek bővebb kifejtésére itt sajnos nincs tér; ebben a tanulmányban a két filozófus antiszentsimentalizmusára szerettem volna a hangsúlyt fektetni, amely mindkettőjük esetében egy-egy megelőző, precedens nélküli politikai krízisre – a francia forradalomra és a holokauszt traumájára – jelentett választ.

Köztudott, hogy Arendt általánosságban is ellenezte az érzelmek megjelenését a politikában;³³ olyannyira, hogy amikor például az Eichmann-perről szóló tudósítása nyomán Gershom Scholem a szemére vetette, hogy nem *szereti* a „zsidó népet”, akkor Arendt többek között azt válaszolta, hogy soha életében nem „szeretett” egy „népet” vagy „kollektívát” sem, és hogy a „szívnek a politikában betöltött szerepe összességében kétséges.”³⁴ Mivel azonban a jelen *Helikon* szám tárgya nem Hannah Arendt politika filozófiája, hanem a romantika friss olvasatai, az esszét Coleridge-nak az érzelmeket a politikából *nem* kiszorító antiszentsimentalizmusának felidézésével zárom, amely némileg eltér Arendt felfogásától. Coleridge szerint az *Allamférfi kézikönyvében* (1816) a francia forradalmi karaktert a „szívtelen frivolitás és a nem kevésbé szívtelen szentsimentalizmus váltakozása”³⁵ jellemzi, s ez a jellemzés – csakúgy, mint Arendtnél – szorosán kapcsolódik a francia forradalom filozófusaival szemben megfogalmazott kritikájához. Ám eközben azt is fontos megjegyeznünk, hogy amikor Coleridge

³² GAJER László, „Hannah Arendt jogelméleti meglátásai”, in *Ratio intellegendi et ordo vivendi: Ünnepi kötet Hársfai Katalin 70. születésnapja alkalmából*, szerk. KUMINETZ Géza, SZABÓ Péter és UJHÁZI Lóránd, 75–90 (Budapest: Pázmány Press, 2020), 78.

³³ Arendt szerint az érzelmek elsősorban műalkotások közvetítésével jelenhetnek meg. Erről lásd Andrea TIMÁR, „Hannah Arendt and Literary Pedagogy”, in *Open Society Unresolved*, szerk. LIVIU MATEI és CHRISTOF ROYER, 94–104 (New York: CEU Press, 2022).

³⁴ HANNAH ARENDT és RON H. FELDMAN, *The Jew as Pariah: Jewish Identity and Politics in the Modern Age* (New York: Grove Press, 1978), 246–247.

³⁵ SAMUEL TAYLOR COLERIDGE *Lay Sermons*, szerk. R. J. WHITE (Princeton: Princeton University Press, 1972), 82.

az antijakobinusokkal összhangban az absztrakt ész uralmával és az ezzel paradox módon együtt járó érzelmességgel szemben érvel, akkor Burke nyomán azt is hangsúlyozza, hogy bár a politika alapja nem lehet az absztrakt ész, a politikának az emberi érzéseket is tekintetbe kell vennie. Tehát Coleridge értelmezésében a politika nem szentimentális, viszont mégsem érzelemmentes. Emberi érzések alatt Coleridge egyrészt az aktív isteni szeretetet érti, amelyet a jó államférfi az alattvalói felé közvetít (*Az egyház és állam alkotmányáról* című kései művében az isteni szeretet ideális politikai megtestesítője a Lelkész [Parson]³⁶), másrészt pedig a politikai tér alapját képező domesztikus térben születő aktív anyai, valamint a férj és a feleség között létrejövő szeretetet, amely (részben) szintén az isteni szeretet közvetítője.³⁷ Amikor tehát Coleridge azt állítja, hogy „Minden gonosz [...] semmiségnek tűnik ahhoz képest, ami Sterne szentimentális filozófiája és utánzó nyomán született”, akkor tulajdonképpen az emberben testet öltő isteni szeretet lefokozása a „Szeretet profanációja”³⁸ ellen emel szót. Coleridge hívő anglikanizmusa, és a meghatározó szerep, amelyet a politikában a szeretetnek tulajdonít, tehát élesen különbözik Arendt (látszólag) érzelme- és a kanti értelemben vett érdekmentes politikai szférájától, ahol elsősorban a racionális diszkusszióknak, a meggyőzésnek és az agonisztikus véleménycserének van helye.

— HELIKON —

³⁶ Samuel Taylor COLERIDGE, *On the Constitution of the Church and State*, szerk. John COLMER, *The Collected Works of Samuel Taylor Coleridge 10* (Princeton: Princeton University Press, 2016), 40.

³⁷ Coleridge-nak az érzelmekkel kapcsolatos, ám az itt kifejtetteknél jóval komplexebb gondolatairól lásd: Andrea TIMÁR, „Coleridge and Human Individuation: the Passions”, in *Matter and Life in Coleridge, Schelling, and Other Dynamical Idealists*, szerk. Peter CHEYNE (Cham: Springer Nature Switzerland, 2025), megjelenés előtt.

³⁸ COLERIDGE, *Aids...*, 60–62.

Részletek *A nők jogaiért* című vitairatból¹

Mary Wollstonecraft Rousseau-ról

A civilizációs folyamat az európai népek nagy részénél csak félig-meddig ment végbe, sőt kérdéses, vajon az ártatlanság elvesztéséért cserében sikerült-e nekik bármiféle erényre szert tenniük, ami ellensúlyozná az idétlen tudatlanságot vagy azt nyomorúságot, amelyet a szabadságért elcserélt pompás szolgáltságot elfedő téveszmék okoznak. A többiek fölé emelkedés fortélyai, a fényűző gazdagság utáni vágy, a gyönyörűség, melyet a hízelgő talpnyalók feletti befolyás ad és a rajongó önszeretet egyéb szövevényes, hitvány számításai úgy eluralkodtak az emberek nagy részének észjárásában, hogy sikerült a szabadság eszményéből jól használható vezérelvet csinálni egy álságos hazafiság fenntartásához. A rangokat és a címeket a legnagyobb tisztelet veszi körül, és a Szellem „elrejtí parány fejét”² előlük, néhány kivételtől eltekintve mégis igen szerencsétlen egy-egy nemzet szempontjából, ha rang és cím nélküli nagy tehetséggel megáldott közemberek lépnek a színpadra. Mert jaj! Mennyi szenvedést okozott ezreknek egy-egy fondorlatos sehonnai kalandor becsvágya, hogy megszerezze magának a bíborosi kalapot s egyenrangúvá váljon a hercegekkel, vagy egyenesen a tiarát, hogy fölébük kerülhessen!

A nyomorúság, amely az örökletes címekből, vagyonokból és a monarchikus hagyományból származik valóban olyan mértéket öltött, hogy azok, akik mélyen átéli a problémát, majd hogyanem istenkáromlásra vetemednek, ha a gondviselés jelenlétét igyekeznek bizonyítani a világban. Az embert vagy függetlenítik az isteni hatalomtól, mely megteremtette, vagy törvényszegő planétának képzelik, mely letért a pályájáról, hogy elragadja az ész mennyei tüzeit, és az Ég, melynek bosszúja ott lebegett a finom lángnyelvben, mint Pandóra szelencéjébe zárva a sok viszály, azzal büntette vakmerőségéért, hogy rászabadította a világra a rosszat.

Rousseau, akire nagy hatást tett a társadalmat átható nyomornak és ellentéteknek ez a magyarázata, s aki belefáradt, hogy fortélyos bolondokkal hada-

¹ Mary Wollstonecraft saját jegyzeteit dőlt betűvel jelöltem. A bibliai szövegeket a Magyar Bibliatársulat Szöveggondozó Bizottsága által készített és revideált fordításából idéztem (Kálvin János Kiadó, 2014) (A fordító jegyzete).

² John MILTON, *Elvesztett Paradicsom* (IV. 46.), in John MILTON, *Válogatott versei*, ford. JÁNOSY István (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1978), 139.

kozzék, rákapott a magányra, s mivel optimista beállítottságú gondolkodó volt, rendkívül ékesszólóan kezdte bizonygatni, hogy az ember eredetileg magányos lény. Tisztelete Isten jósága iránt félrevezette, s úgy gondolta – van értelmes és érző ember, aki kételkedne benne? –, Isten csakis azért teremtett életet, hogy teret adjon a boldogságnak, a rosszat pedig történelmi jelenségnek, az ember művének tekintette. Nem vette észre, hogy Isten egyik attribútumát a másik kárára magasztalja fel, holott Isten tökéletességének bizonyításához mindkettő elengedhetetlen.³

Téves hipotézisre épített érvei a természetes állapot mellett meggyőzőek, de nem állják meg a helyüket. Nem állják meg a helyüket, mondom, mert azt állítani, hogy a természeti állapot előrébbvaló, mint a civilizáció annak lehetséges kiteljesedésével együtt, nem más, mint vád alá helyezni a Legfőbb Bölcsességet. És a paradox kijelentés, hogy minden helyes, amit Isten teremtett, s hogy a hiba annak a teremtménynek a műve, akit Isten alkotott tudván tudva, hogy mit alkot, nemcsak a filozófiai gondolkodást, de a kegyességet is sérti.⁴

Mikor a Legfőbb Bölcsesség, aki teremtett és idehelyezett minket, meg szemlélte a szép ideát, azt akarta, s ezért lehetővé is tette, hogy a szenvedélyek fejlesszék ki bennünk az észet, mert látta, hogy az eljövendő jó a jelenbeli rossz következménye. Vajon a tehetetlen teremtmény, akit Ő hívott elő a semmiből, el tudott volna szakadni a gondviselésétől az Ő hozzájárulása nélkül? Képes lett volna megismerni a jót azáltal, hogy a rosszat gyakorolja? Nem. Hogy tud valaki, aki buzgón hirdeti a halhatatlanságba vetett hitét, ilyen következtetlenségűen gondolkodni?⁵ Ha az emberiség örökre az állati szintű természeti állapotban maradt volna, amelyet még Rousseau varázsos tolla sem tud olyan állapotként leírni, mint amelyben egyetlen erény is meggyökerezhet, azt bizonyította volna – még ha az érzékek vezette, értelem nélküli vándornak eszébe sem juthatott ilyen gondolat –, hogy az ember csak arra született, hogy lefussa a távot az élet és a halál között, miközben valami célból egy ideig Isten kertjét ékesíti. Ezt nem lehet egykönnyen összeegyeztetni Isten attribútumaival.

³ Rousseau szerint a rossz történelmi produktum, Isten a jó abszolút forrása.

⁴ Az 1762-ben megjelent *Emil* című nevelési regény első mondata így szól: „Minden jó, mikor a dolgok Alkotója kezéből kikerül; minden megromlik az ember kezei között.” Jean Jacques ROUSSEAU, *Emil vagy a nevelésről*, ford. GYÖRY János (Budapest: Tankönyvkiadó, 1957), 11.

⁵ Már mint Rousseau. Vallási nézeteit az *Emil* IV. könyvében foglalja össze *A savojai káplán hitvallása* címen.

Azonban ha az egész megkoronázásaként racionális embereket teremtett, akik az e célból beléjük plántált képességeiknél fogva egyre nagyobb tökéletességre tettek szert, ha maga a Jóság úgy gondolta, hogy egy olyan, az oktan állatnál magasabb rendű lényt teremt,⁶ aki eleve tud gondolkodni és fejlődni, miért kell kifejezetten átoknak tekinteni e felbecsülhetetlen ajándékot – mert ajándék volt! – minek köszönhetően teremtett természeténél fogva az ember ki tudott emelkedni a létezésnek abból az állapotból, amelyben az érzelő barmok szintjén, gondtalanságban élt? Talán átoknak lehetne tekinteni, ha létezésünk kimerülne földi életünkben. Mert miért adott az élet kegyes forrása szenvedélyeket, képességet a gondolkodásra? Csak azért, hogy napjaink keserűségben teljenek és a méltóság téves eszméjével ösztönözzön bennünket? Miért vezetné az embert az önszeretettől a magasztos érzésekig, melyeket az Ő bölcsességének és jóságának a felismerése ébreszt szívében, ha ezek a saját természetéből fakadó magasztos érzések⁷ nem hatnának rá, nem tökéletesítenék, és nem tennék képessé rá, hogy a boldogságnak egy istenibb állapotába jusson? Minthogy szilárd meggyőződése, hogy nincs olyan rossz a világban, ami nem Isten terve szerint megy végbe, hitemet Isten tökéletességére építem.

Rousseau azon fáradozik, hogy bebizonyítsa, valaha minden jó volt, szerzők tömege azt állítja, hogy jelenleg minden jó, én viszont azt, hogy minden jó lesz.

Kiindulópontjához híven, Rousseau a természeti állapról adott értelmezése szerint dicsóítja a barbárság korát, és Fabricius árnyát megidézve megfélekez rőla, hogy miközben meghódították a világot, a rómaiaknak soha még csak eszébe sem jutott, hogy szabadságukat szilárd alapokra helyezték, vagy

⁶ MW: *Az anatómusok véleményével ellentétben, akik analógia alapján a fogak, a gyomor és a belek kialakulása szerint ítélik meg a kérdést, Rousseau tagadja, hogy az ember bűsevő állat lenne. És a rendszeralkotás vágyától hajtva elfordul a természettől, és kétségbe vonja, hogy az ember társas állat lenne, bár a csecsemőkor hosszas tehetetlensége bizonyítani látszik, hogy az ember nagyon is rá van utalva, hogy párosodjon, s ez az első lépés a csordaalkotás felé.*

⁷ MW: *Mit mondanál egy órásmesternek, akinél egy órát rendeltél, amely egyszerűen a nap óráit mutatja. Ő azonban, hogy ügyességét kipróbálja, kerekeket stb. illesztett a szerkezetbe, hogy ütőműves órát készítsen, s ezzel megzavarta volna az egyszerű szerkezetet. Ezek után ő azzal védekezett volna, hogy ha te nem érintettél volna meg egy rugót, észre se vetted volna a dolgot, ő meg szórakozásból elvégzett volna egy kísérletet, anélkül, hogy neked bármi kárt okozott volna? Vajon nem mondanád-e jogosan neki, hogy ha ő nem illesztette volna be a szerkezetbe azokat a szükségtelen kerekeket és rugókat, te véletlenül nem érintetted volna meg a rugót?*

hogy igyekezzenek elterjeszteni az erények iránti tiszteletet.⁸ Hogy alátámassza rendszerét, Rousseau a lángész minden megnyilvánulását kártékonynak ítéli, és miután a vademberi erényeket felmagasztalja, félistenként írja le az embertelen, brutális spártaiakat, akik az igazságosságot és a hálát meggyalázza hidegvérrel feláldozták a rabszolgákat, akik igazi hősiességet tanúsítva megmentették elnyomóikat.⁹

Miután megundorodott a mesterkelt érintkezési módtól és az álerkölcstől, ahelyett, hogy gondosan megrostálta volna a búzát, Genf polgára¹⁰ kidobta az ocsúval együtt a magot is. Ahelyett, hogy lett volna türelme megvizsgálni, vajon mindaz a rossz, amelytől szenvedélyes lelke felháborodva elfordult, a civilizáció következménye-e vagy a barbárság maradványa. Láta, hogy a bűn megtapossa az erényt, és a valóság helyét a jóság látszata foglalja el, látta, ahogy a hatalom megtöri és aljas célokra használja fel a tehetséget, de soha nem jutott eszébe, hogy a mérhetetlen baj okát visszavezesse az önkényuralomra, a kitüntetett pozícióra érdemesítő szellemi képességekkel ellentétes örökletes kiváltságokra. Nem vette észre, hogy a királyi hatalom néhány nemzedék múltán a nemes törzsbe gyengeelméjűséget olt, és csalátkeivel ezeket csábít semmittevésre és kicsapongásra.

A királyság természetének hitványságát semmi nem bizonyítja jobban, mint a temérdek bűn, amely e legfőbb méltósághoz vezet. Alávaló intrikák, elfajzott bűnök, és a természetellenes eltévelyedések végtelen sora jelzi az utat, amely e megkülönböztetett magasságba visz. S mégis millióan meghunyászkodva hagyják, hogy eme kapzsi ragadozók utódainak degenerált teste nyugodtan üljön a vérrel beszennyezett trónuson.¹¹

Pestises miazma lebeg minden bizonnal egy olyan társadalom felett, amelyben a legfőbb hatalom képviselője csak azt tanulta meg, hogy újabb és

⁸ Rousseau a dijoni akadémia pályázatára írt *Értekezés a tudományokról és a művészetekről* című tanulmányában (1750) elképzei, hogyan reagált volna a római civilizációnak az ő halálát követő időszakában elért eredményeire a római hadvezér, Gaius Fabricius (Kr. e. 3. század), ha feltámadt volna.

⁹ Spárta az Athén elleni háborúban azt ígérte a rabszolgáknak, hogy felszabadít mindenkit, aki kitünteti magát a harcban, az ütközet után azonban lemészárolták őket, arra hivatkozva, hogy ők lettek volna leginkább hajlamosak a lázadásra.

¹⁰ Rousseau gyakran ezzel a kifejezéssel jelölte önmagát írásainak címlapján, hogy hangsúlyozza egy szabad köztársaságból való származását.

¹¹ MW: *Lehet elképzei súlyosabb megsértését az emberi jogoknak, mint a francia lit de justice, amelyen egy gyermeket tettek meg a gyűlöletes Dubois eszközüül?*

A *lit de justice* a parlament és az uralkodó közös ülése volt a politikai programra vonatkozó javaslatok megvitatására. Wollstonecraft Guillaume Dubois (1656–1723) kardinálisra céloz, aki a XV. Lajos kiskorúsága idején régensként működő Fülöp orléans-i herceg nevelője volt.

újabb bűnöket eszeljen ki, valamint hogy észben tudja tartani egy sor gyermeteg ceremónia menetét. Az embereknek sose jön meg az eszük? Sose tanulják meg, hogy ne várják, hogy szőlőt szedhessenek a túskebokorról, vagy fügét a bogáncskóróról?¹² [...]

A nőnevelés kérdésében elsősorban Rousseau-ra utalnék. Rousseau Zsófiáról alkotott portréja kétségtelenül elbájoló, de véleményem szerint kifejezetten természetellenes.¹³ Alakjának nem a kidolgozását akarom bírálni, hanem a megalapozását, az elveket, amelyek szerint Zsófia nevelődik. Őszintén csodálom e nagyszerű író szellemét, akinek a véleményét a későbbiekben gyakran lesz alkalmam idézni, de sokszor veszi át felháborodás a csodálat helyét, és a sértett erény szigorú rosszallása letörli arcomról az elégedett mosolyt, amelyet ékesszóló mondatai váltanak ki, amikor csodás álmodozásait olvasom.¹⁴ Vajon ez ugyanaz az ember, aki az erény utáni heves vágyában minden békebeli művészetet száműzne, s egyenesen a spártaiak zord világába vinne vissza bennünket? Ez ugyanaz az ember, aki gyönyörűséggel beszél a szenvedélyek épületes harcáról, a jóakarát győzedelmeskedéséről és a kiszabadult, izzó lélek merész szárnyalásáról? Mennyire lefokozza ezeket a magas röptű érzelmeket, amikor kis kedvence csinos lábcskájáról és bájos modoráról beszél! Azonban egyelőre elhalasztom a témát, s ahelyett, hogy keményen megdorgálnám a túlhajtott érzékenység ködbe vesző ömlengéseiért, most csak annyit mondanék, hogy biztos vagyok benne, hogy bárki, aki jóindulattal nézi a társadalmat, sokszor nyugtázta nagy meglepéssel, hogy van olyan tartózkodás, kölcsönös szeretet, amelyet nem puffaszt fennkölt érzelem, nem erősít a közös intellektuális érdeklődésben való összekapcsolódás. A hétköznapi családi események elég témát szolgáltatnak a vidám beszélgetéshez, és az ártatlan ölelés megkönnyíti az egész napos fáradozást, ami túl sok töprengést vagy megerőltető gondolkodást nem igényel. Nem váltanak-e ki gyengédséget inkább, mint tiszteletet a mérsékletes boldogság ezen jelenetei? – olyasfajta érzést, mint amit hancúrozó gyermekek vagy játszadozó állatok láttán érzünk.¹⁵ Míg a

¹² Mt 7,16.

¹³ Az *Emil* című regény V. fejezetében (*Zsófia vagy a nő*) Rousseau a nőnevelésről fejt ki véleményét. Emilnek, az ideálisan nevelt férfinak Zsófia lesz az ideálisan nevelt felesége.

¹⁴ Jean-Jacques ROUSSEAU, *Les Réveries du promeneur solitaire* (Genève, 1782).

¹⁵ MW: *Ebbez hasonló érzéseket vált ki belőlem Milton tetszetős leírása a paradicsombeli boldog állapotokról, de ahelyett, hogy irigyelném a vonzó párt, fenségesebb tárgyakat keresve öntudatos méltósággal vagy sátáni göggel a pokol képeihez fordulok. Ugyanígy amikor a művészet valamely nemes alkotását szemlélem, a rendben, amelyet csodálok, mindig az Istenség emanációját keresem, míg a szédlítő magasból le nem ereszkedem, s azon nem kapom magam, hogy a minden embernek megadatott látnivalók legnemesebbikének szemléletében vagyok elmerülve. Mert a képzelet, a szenvedélyeken és elégedetlenségén tülemelkedve, a sors számkivetettjét gyorsan egy magányos zugba röptíti.*

szenvedő érdem nemes küzdelmének szemlélete csodálatot kelt, s gondolkodásunkat abba a magasságba emeli, ahol az érzelem átadja helyét az észnek.

A nőkről tehát vagy el kell ismerni, hogy morális lények, vagy gyengeségük miatt teljességgel alá kell őket rendelni a férfiak magasabb rendű szellemi képességeinek.

Vizsgáljuk meg ezt a kérdést alaposabban. Rousseau kijelenti, hogy nem szabad megengedni a nőknek, hogy egy percig is függetlennek érezzék magukat. A félelemnek kell irányítania őket, s arra készítenie, hogy a természetes ravaszságukra hagyatkozzanak. Legyenek kacér rabszolgák, a vágy minél vonzóbb tárgyai, minél édesebb társai a férfinek, ha az bármikor pihenni óhajtana. Sőt Rousseau tovább is megy az érvelésben, és azt sugallván, hogy a természet útmutatását követi, azt tanítja, hogy az igazságot és a jellemerőt, minden erény e két sarkalatos feltételét, a nőkben korlátozott mértékben kell kialakítani, mert a nők viselkedésének az engedelmesség a sarkalatos pontja, s ezt hajthatatlan szigorúsággal kell beléjük nevelni.¹⁶

Micsoda ostobaság! Mikor jelenik meg már végre egy nagy férfiú, aki elég éles eszű ahhoz, hogy elfújja a ködöt, amely a góg és érzékiség következtében elfedi a témát? Ha a nők természetük szerint valóban alábbvalóak a férfiaknál, azért még erényeiknek minőségben, ha fokozatában nem is, azonosaknak kell lenniük a férfiakéival, vagy az erény relatív fogalom. Következésképpen viselkedésüket is ugyanazoknak az elveknek kell meghatározniuk és ugyanannak a célnak kell ösztökélnie őket, mint a férfiakat.

A férfiakkal való kapcsolataikban – feleségüként, anyjuként, leányuként – a nők jellemét a szerint lehet megítélni, mennyire tesznek eleget egyszerű családi kötelességeiknek. Fő céljuk azonban képességeik kiteljesítése és a tudatosan erényes élet méltóságának megszerzése kell, hogy legyen. Igyekezhetnek útjukat kellemessé tenni, de a férfiakhoz hasonlóan, egy percig sem szabad elfelejteniük, hogy ebben az életben soha nem tudhatják elérni azt a boldogságot, amely egy halhatatlan lelket kielégít. Ezzel nem akarom egyik nemet sem arra ösztönözni, hogy vesszen bele az absztrakciókba vagy a messze távolba irányuló szemléletbe, s közben a közvetlen közelükben lévőket szeretetéről vagy az irántuk való kötelességeiről feledkezzen meg: igazság szerint ezek a kapcsolatok képviselik az egyetlen eszközt, amely megadatott számunkra, hogy segítséget által az életünket gyümölcsözően éljük le. Tehát el-

¹⁶ „A nő legelső és legfontosabb tulajdonsága a szelídség. Arra teremtették, hogy olyan tökéletlen lénynek engedelmeskedjék, mint a férfi, aki gyakran csupa bűn, de mindig csupa hiba. Idejekorán meg kell tanulnia, hogy még az igazságtalanságot is elviselje, és tűrje egy férj jogtalanságait zokszó nélkül. Nem a férfi, hanem a maga kedvéért kell szelídek lennie.” ROUSSEAU, *Emil*, 438.

lenkezőleg, a legőszintebben ajánlom mindenkinek figyelmébe a környezetiünkben élők szeretetét és az irántuk való kötelességeinket, de szeretnék figyelmeztetni mindenkit, hogy a legnagyobb kielégülést ezek akkor nyújtják, ha valódi, józan fényükben látjuk őket.

Az uralkodó vélemény, miszerint a nő a férfinek lett teremtve, Mózes költői elbeszéléséből ered; de azok közül, akik egyáltalán komolyan elgondolkodtak a témán, minden valószínűség szerint kevesen vélik úgy, hogy Éva a szó szoros értelmében Ádám egyik bordája volna. Tehát az elképzelés tarthatatlan, ha csak azt nem bizonyítja, hogy a férfiak már az ősidőkben is úgy gondolták, hogy a legkényelmesebb számukra, ha a társaikat maguk alá rendelik, nyakukat igába fogják, hiszen az egész teremtés az ő kényelmükre és örömeikre lett létrehozva.

Remélem, olvasóim nem gondolják, hogy meg szeretném fordítani a dolgok rendjét. Már elismertem, hogy a nemek testfelépítése látszólag arra utal, hogy a gondviselés terve szerint a férfiak nagyobb mértékben részesülnek az erényre való képességből. Együttesen, a nemről mint olyanról beszélek; és én nem látok semmi érvet, mely alátámasztaná, hogy erényeik természete szerint különböznének egymástól. Hogy volna ez lehetséges, ha az erényt egyetlen örökkévaló mérce határozza meg? Épp ezért, ha következetesen akarok érvelni, épp oly határozottan kell állítanom, hogy a két nemnek ugyanazt az egyszerű iránymutatást kell követnie, mint ahogy állítom, hogy van Isten.

Ebből az következik, hogy a ravaszságot nem szabad szembe állítani a bölcsességgel, a hétköznapi feladatokat a kemény erőfeszítéssel, vagy a bárgyú ellágyulást, amit a szelídség névvel szokás felfényezni, a lelkierővel, melyet csak magasztos eszmények tudnak kialakítani bennünk.

Erre majd sokan azt mondják, a nők így nagyrészt elvesztenék sajátos vonzerejüket, s egy jól ismert költőt is idézhetnek, hogy megkérdőjelezzék általános tételemet. Pope ugyanis az egész férfi nem nevében kijelenti:

Ám vad szenvedélyre gyullad szívünk,
Ha olyat tesz a nő, mit gyűlölünk.¹⁷

Hogy ez a kirohanás milyen megvilágításba helyezi a nőket és a férfiakat, annak eldöntését rábízom a szakértőkre. Én csak azt jegyezném meg, hogy nem vagyok képes felfogni, hacsak nem vonjuk kétségbe halhatatlanságukat,

¹⁷ Alexander POPE, *Of the Characters of Women (Moral Essays II. 51–52)*, ford. Kinga WILLIAMS, megjelenés alatt.

miért kell folytonosan lefokozni a nőket azzal, hogy a szerelem vagy a kéj szolgálatába állítják őket.

Tudom, főbenjáró bűnnek számít tiszteletlenül beszélni az érzelmek és kifinomult érzések tárgykörében a szerelemről; de én az igazság egyszerű nyelvén akarok fogalmazni, és inkább olvasóm fejéhez, mint szívéhez akarok szólni. Megpróbálni az ésszel kiűzni a szerelmet a világból olyan volna, mint ha megpróbálnánk Cervantesből kivonni Don Quijotét, s épp oly megcsúfolása lenne a józan észnek. De az nem olyan eszement ötlet, ha megkíséreljük ezt a zabolátlan szenvedélyt megfékezni, és ha bebizonyítjuk, hogy a szerelemnek nincs joga megfosztani trónusától a magasabb rendű erőket, vagy elbitorolni a jogart, melyet mindig az értelemnek kell józanul kézben tartania,

Az ifjúság mindkét nem számára a szerelem időszaka. A gondtalan örököknek ebben a korszakában azonban fel kell készülni az élet súlyosabb éveire, mikor a gondolkodás átveszi az érzelmek szerepét. Rousseau viszont a nyomában haladó összes férfiszerezővel egyetemben buzgón állítja, hogy a nőnevelés folyamatának egyetlen cél felé kell irányulnia – legyen a kislányokból a férfiak számára tetszetős nő.

Hadd szálljak vitába e vélemény azon képviselőivel, akik kicsit is ismerik az emberi természetet. El tudják képzelni, hogy a házasság megváltoztathatja bárki habitusát? A nő, akit csak arra tanítottak meg, hogy hogyan kell tetszeni a férfiaknak, hamarosan észreveszi, hogy bájai immáron ferde napsugarak, és hogy nyár múltán, a mindennapi együttlétben nem tud már akkora hatást gyakorolni a férjére, mint korábban. Lesz-e benne vajon elég erő, hogy a saját lelkében keressen vigasztalást, hogy igyekezzék eddig elhanyagolt képességeit kibontakoztatni? Nem ésszerűbb feltételezni, hogy megpróbál majd másnak tetszeni, s az érzelmekben, melyeket az új hódítások keltenek, próbál megfélekedezni a megaláztatásról, amelyet szerelme vagy büszkesége volt kénytelen elviselni? Amikor férje már nem érez iránta szerelmet, s ez az idő elkerülhetetlen eljön, az asszony tetszési vágya is vagy alábbhagy, vagy keserűség forrásává válik, s a szerelem, minden szenvedélyek közül a legillékonyabb, vagy féltékenységnek, vagy öntetszelgésnek adja át a helyét.

Olyan nőkről beszélek, akiket elveik vagy előítéleteik visszatartanak a szélsőségektől. Az ilyen nők őszinte irtózáttal utasítanak el a gondolatot, hogy titkos szerelmi kapcsolatra lépjenek, de azért igénylik, hogy lovagi hódolat vegye körül őket, hogy elhihessék, férjük szegyenletesen elhanyagolja őket. Képesek hosszú napokon, heteken át álmodozni a rokonlelkek boldogságáról, míg végül az egészségüket aláássa, a kedélyüket megtöri a kielégületlenség. Miért lenne tehát a tetszés művészete olyan hasznos tananyag? Haszna a sze-

relemre korlátozódik. A hűségese feleség és az odaadó anya esetében a tetszés tudománya arra való, hogy élesebb fénybe állítsa a nő erényeit, a férje szeretete pedig, hogy megkönnyítse nehéz feladatait elvégezni, és hogy életét boldogabbá tegye. De akár szereti a férje, akár elhanyagolja, legfőbb törekvésének arra kell irányulnia, hogy tiszteletet vívjon ki maga iránt, s nem szabad, hogy minden boldogságát egy valószínűleg épp olyan gyarló lénytől várja, amilyen ő maga is. [...]

Nem vall következetes gondolkodásra, ha valaki, aki olyan melegen és meggyőzően érvelt a lélek halhatatlansága mellett, ily módon nemmel ruházza fel az értelmet. Milyen gyenge gát azonban az igazság, ha egy hipotézisnek állja az útját! Rousseau nagyra becsülte, szinte imádta az erényt, s mégis megengedte magának, hogy a szerelemben az érzékei vezessék. Képzetele szünet nélkül gyúlékony anyaggal táplálta gyúlékony érzékeit, de hogy eleget tegyen az önzetlenség, a lelkierő és a többi hősi erény iránti tiszteletének, amelyet az olyan lélek, mint az övé képtelen hűvösen csodálni, képes volt kiforgatni egy természeti törvényt, és olyan tanokat terjesztetni, amelyek nemcsak kártékonyak, de a Legfőbb Bölcsességre nézve becsmérleők is. [...]

Vajon ki tudott még egy olyan fenséges nőalakot megrajzolni, mint Rousseau, bár összességében állandóan lenézéssel beszélt a nőkről?¹⁸ És vajon miért igyekezett annyira? Nyilván, hogy igazolja maga számára is azt a szeretetet, melyet gyengesége és erénye következtében az ostoba Thérèse iránt érzett. Nem tudta a női nem átlagszintjére emelni, ezért a nőket szállította le Thérèse színvonalára. Kényelmes, alázatos társat talált benne, s hiúságában mindent megtett, hogy találjon valami magasabb rendű erényt abban, akit élettársául választott. De vajon élete során és halála után Thérèse viselkedése nem mutatta-e meg egyértelműen, mekkorát tévedett Rousseau, amikor mennyei ártatlanságot tulajdonított neki? Szíve keserűségében ő maga is nem panaszkodott-e, hogy amikor testi elgyengültségében már nem tudta nőként kezelni, Thérèse elvesztette minden érdeklődését iránta? Ami természetes is, minthogy olyan kevés érzelmi tapasztalat kötötte őket össze, mi tartotta volna meg Thérèse-t mellette, amikor a szexuális kapcsolat már véget ért? Hogy őrizhette volna meg Rousseau egy olyan nő szeretetét, akinek az érzékenysége csak az egyik nemre irányul, sőt csak egyetlen férfire? Ahhoz ésszerű kell, hogy az érzékenységet az emberiség felé vezető széles csatornába tudjuk terelni. Nagyon sok nő nem elég értelmes ahhoz, hogy egy nőtársához is tudjon érzelmileg kötődni, vagy képes legyen barátságot kialakítani egy férfivel. De a

¹⁸ Wollstonecraft Rousseau *Julie, ou la Nouvelle Héloïse* (1761) című regényének címszeplőjére utal.

nemi identitásból következő gyengeség, aminek következtében egy nő a férfiakra van utalva, hogy fenn tudja magát tartani, valami macskaszerű kötődést alakít ki benne, mely arra készíti, hogy ott doromboljon a férje körül, de dorombolna bárki más körül is, aki táplálja és simogatja.

A férfiak számára pedig általában elég, ha a nő érzelmileg szinte állati szinten az ő személyére korlátozódik. Ha egyszer erényesebbek lesznek, szívesen elbeszélgetnek majd egy jó baráttal a kandalló mellett, miután a szeretőjük utáni vágyuk kielégült.

WOLLSTONECRAFT, Mary. *A Vindication of the Rights of Woman, with Strictures on Political and Moral Subjects, An Authoritative Text-Backgrounds and Contexts-Criticism*, szerkesztette Deidre Shauna LYNCH. A Norton Critical Edition. New York–London: W. W. Norton & Company, 2009².

Fordította: Péter Ágnes

KÖNYVEK

SCHNELLER DÓRA

doraschneller13@gmail.com
ORCID: 0009-0007-5154-4592

Paul NAGY. *Une Francophonie millénaire: Anthologie de textes écrits en français par des auteurs hongrois, de 1918 à nos jours*. 2. köt. Párizs: Honoré Champion, 2024. 724.

Hiánypótló mű és nagyszabású vállalkozás a Nagy Pál író, költő által összeállított antológia, amely a magyar tudósok, írók vagy művészek által írt, 1918-tól napjainkig keletkezett, francia nyelvű tanulmányokat tartalmazza. A franciás műveltség, a frankofón hagyományok, a magyar-francia kapcsolatok nagy múltra tekintenek vissza, ezt bizonyítja az antológia 2016-ban megjelent első kötete, amely a középkortól 1918-ig írott forrásokat kronológiai sorrendben mutatja be. A 2024-ben megjelent második kötetben a kötet koncepciója megváltozott a tudományágak és a művészeti ágak sokszínűsége és a franciául tudó magyar szerzők nagy száma miatt: immáron nem kronológiai sorrendben, hanem tematikus fejezetekben olvashatjuk az írásokat. Az átfogó antológia magában foglalja az össze fontos tudományágat és művészeti ágat, valamint a Magyarországon és Franciaországban élő és kutató képviselőinek tanulmányait. A történelem, az irodalom, a színház, az irodalomtörténet, a képzőművészet, a zenetörténet, a filozófia, a vallástörténet vagy a nyelvészet mellett a huszadik században született vagy polgárjogot nyert tudományágak és művészeti ágak is szerepelnek a könyvben, mint például a filmművészet, a szociológia vagy a pszichoanalízis. Az antológia összeállítója úgy vélte helyesnek, ha a szövegeket az eredeti formájukban, betűhíven, az esetleges hibákkal együtt publikálja.

Nagy Pál hatalmas munkát végzett, hiszen a nemrégiben megjelent könyv nem „csupán” egy antológia, a bevezető tanulmányon kívül, minden

fejezet előtt találunk egy helytálló megállapításokat tartalmazó és körültekintő történelmi-irodalmi áttekintést, amely biztosítja az antológia egységességét, és útmutatóként szolgál a franciául tudó magyar és a francia olvasóközönség számára a magyar történelem és irodalom elmélyültebb megismeréséhez és megértéséhez. Ezen felül az összes antológiában szereplő szerzőről találunk egy pontos és lényegre törő életrajzot is. A kötet végén gazdag bibliográfia és névmutató segíti elő a könyvben leírtak továbbgondolását és az antológiában való eligazodást.

Kosztolányi Dezső szerint az 1918-as év fontos fordulópontra a magyar történelemben, ugyanakkor az irodalomban egy új korszak kezdetét is jelenti. Nagy Pál Kosztolányi Dezső *Európa* című verséből is idéz, amely a költő *Számadás* című 1935-ben megjelent verseskötetében szerepel. A versnek a 44. oldalon idézett első versszaka a könyv egyik mottója is lehetne:

Európa, hozzád,
feléd, tefeléd száll szózatom a század
vak zűrzavarában,
s míg mások az égbe kongatva temetnek,
harsány dithyrambmal én tereád víg,
jó reggelt köszöntök.

Trianon után, amelynek a magyar történelemben elfoglalt helyéről és hatásáról sok szó esik a könyvben, átmenetileg megromlottak a két ország közötti kapcsolatok, az irodalmi életben ezzel szemben egy addig soha nem tapasztalt nyitottság és nyitás következett be. Gondoljunk csak a *Nyugat* folyóirat körül csoportosuló írók első, második vagy harmadik nemzedékére, akiknek francia műveltségű képviselői szerepelnek az antológiában.

A *numerus clausus*-törvény, a zsidótörvények, Magyarországnak a hitleri Németországgal való egyre szorosabb együttműködése, a második világháború közeledte, a holokauszt Magyarországon, a háború utáni nagyon rövid életű demokra-

tikus epizód, az 1956-os forradalom és szabadságharc leverése mind-mind olyan tragikus történelmi események és időszakok voltak, amelyek következtében számos magyar írónak, tudós-nak, művésznek, egyetemi hallgatónak menekülnie kellett, és a nyitottabb, toleránsabb, befogadóbb francia fővárosban lettek új otthonra. Ez az oka annak, hogy az antológiában szereplő szerzők egy része a franciaországi emigrációhoz tartozik. Az antológia összeállítója, az 1934-ben született Nagy Pál író, költő, tipográfus, a párizsi *Magyar Műhely* folyóirat egyik alapítója 1956 decemberében kényszerült elhagyni Magyarországot és azóta is Párizsban él. Nem véletlen tehát, hogy foglalkoztatja a nyelv- és identitásváltásnak, valamint a fordítás szerepének és hatásának témája is, amelyekről szintén szó esik az antológiában.

A szerző álláspontja szerint a Magyarországról Franciaországban kialakult kép a huszadik század hatvanas éveiben változott meg radikálisan, amikor is mindkét országban a kutatók és tudósok új generációja jelent meg, és ez a generáció már nem keverte össze a tudományt a politikával, a tudományt az ideológiával. A két ország közötti kapcsolatok javulásához nagyban hozzájárultak és hozzájárulnak a francia nyelven megjelenő magyar, a magyarul megjelenő francia, és a magyar-francia kapcsolatok kutatására specializálódott folyóiratok.

A komoly társadalomtudományi, irodalomtörténeti és művelődéstörténeti munkákat megjelentető Honoré Champion kiadó *Közép-európai tanulmányok könyvtára* sorozatában megjelent, igényesen gondozott antológia fontos ismeretterjesztő, ugyanakkor elgondolkodtató és forrásként is használható, tanulságos olvasmány lehet mind a francia, mind a franciául tudó magyar olvasókörzönség számára.

HELIKON

LŐKÖS PÉTER

lokos.peter@btk.ppke.hu
ORCID: 0000-0001-7669-8714

Lion FEUCHTWANGER. *Bin ich deutscher oder jüdischer Schriftsteller? Betrachtungen eines Kosmopoliten. Mit bislang unveröffentlichten Texten.* Szerkesztette Nele HOLDACK, Marje SCHUETZE-COBURN és Michaela ULLMANN. Berlin: Aufbau, 2023. 232.

Lion Feuchtwanger a 20. századi német irodalom egyik legismertebb írója volt, *Jud Süß* című regényének köszönhetően már az 1920-as években világhírű lett. Neve Magyarországon is jól ismert volt, már a két háború közötti időszakban hét könyvét fordították le magyarra, 1945 után pedig valóságos reneszánszát élte nálunk baloldali beállítottsága és antifasiszta múltja miatt.

Feuchtwanger gazdag, nagypolgári ortodox zsidó családba született, így gyermekkorában alapos zsidó vallási ismereteket szerzett. Ugyanakkor polgári iskolákba járt, és Münchenben, illetve Berlinben folytatott egyetemi tanulmányokat, többek között germanisztikát és történelmet tanult. Gyermek- és ifjúkora meghatározta későbbi viszonyulását a zsidósághoz, Németországhoz, a német nyelvhez és irodalomhoz.

1933-ban Feuchtwanger származása és náciellenes nézetei miatt emigrációba kényszerült. Nagy csapás volt ez számára azért is, mert elvesztette német ajkú olvasókörzönsége nagy részét, könyveit a könyvtárakból eltávolították, majd a május 10-i nagy könyvégetés során máglyára vetették, őt magát pedig az elsők között fosztották meg német állampolgárságától.

A könyv címében megfogalmazott kérdés, tudniillik, hogy német vagy zsidó írónak tekintette-e magát, 1933 után sokat foglalkoztatta. Jelen kötet főleg azokat az írásait adja közre, amelyeket e témakörben írt. A szövegek – egy kivételével – már az emigrációban íródtak, az elsők még a harmincas évek első feléből származnak, az utolsó 1949-ből. A könyv öt nagy fejezetre tagolódik, az írások kronologikus sorrendben szerepelnek, így nyomon követhetjük nézeteinek alakulását, módosulását, illetve néhány esetben a fontosabb németországi eseményekről alkotott véleményét.

A szövegkiadások alapjául az eredeti gépírási kéziratok szolgáltak, amelyek (kettő kivételével) Lion és Martha Feuchtwanger hagyatékában maradtak fenn. A szövegeket három csoportba lehet sorolni. Az első csoportot alkotják azok, amelyek itt jelennek meg először nyomtatásban (például az előadásszövegek), a második csoportba tartoznak azok, amelyek németül már megjelentek valamelyik periódikában, a harmadikba pedig azok, amelyeket főleg újságokban más nyelven (angolul, franciául, hollandul, oroszul, spanyolul) közöltek a harmincas-negyvenes években, de a német eredetit itt olvashatjuk először. A könyv végén megtalál-

jük a szövegek első kiadásának adatait, amennyiben megjelentek.

A kötetben szereplő írások főbb témái: mi a zsidóság, hogyan meghatározható a nacionalizmus és zsidóság viszonya, miként viszonyult a német zsidóság a hitleri hatalomátvétel utáni pogromokhoz, melyek a náci zsidógyűlöletének okai, mi az író véleménye a Kristályéjszaka eseményeiről, mi a teendője a külföldi zsidóságnak, és személy szerint neki abban a helyzetben. Kifejti továbbá gondolatait a nemzetiszocialista rendszer elleni közös cselekvés lehetőségéről is. Taglalja azt a kérdést is, hogy a zsidóellenes tettekért felelőssé lehet-e tenni az egész németséget – a válasza: nem. A háború utáni írások egyik legfontosabbika az, amelyben leírja a véleményét nürnbergi perről, ahol egyébként nem lehetett jelen, mert attól tartott, hogy hontalanként esetleg nem engednék vissza az Egyesült Államokba.

Feuchtwanger többször hangsúlyozza, mennyire kötődik az emigrációban is a német kultúrához és a német nyelvhez. Ugyanakkor meg volt győződve arról, hogy a nemzeti nyelveket le fogja váltani egy világnyelv. Több írásában is megemlíti, hogy a nacionalizmus túlhaladott, ő maga nemzetközi írónak tartja magát, a világ pedig a kozmopolitizmus felé halad. Mindamellet dilemmát is okozott neki ez a hármasság, tudniillik hogy hogyan lehet meghaladni németiségét és zsidóságát, hiszen a szíve afelé húz, amit meg akar haladni. Egy kritikusa azt mondta egyszer róla, hogy ő egy „zsidó-nacionalista internacionalista”.

A zsidó lét, az asszimiláció egyébként regényekben is vissza-visszatérő téma, a *Jud Süß*-ön kívül említhetjük a *Josephus-trilógiát*, a *Toledói zsidó nőt*, illetve a *Jefta és leányát*, sőt már doktori disszertációját is Heine *A bacherachi rabbi* című művéről írta. A kötet végén epilógusként egy háromsoros Feuchtwanger-idézet olvasható, amelyben az író rendkívül tömören fogalmazza meg mindezt: „Német író vagyok, szívem zsidóul dobog, gondolkodásom a világé.” E három tehát elválaszthatatlan egymástól.

A szép kiállítású kötet nem csak a Feuchtwangerrel foglalkozó irodalomtörténetesek érdeklődésére tarthat számot, az itt kiadott szövegekből immár a szélesebb olvasóközönség is megismerheti az író eddig kevésbé ismert oldalát.

TAKÁCS PETRA

takacs.petra@btk.elte.hu / petra.takacs3@gmail.com

ORCID: 0009-0005-7873-0040

A. SZABÓ Magda, szerk. *Gara László emlékezete – À la mémoire de Ladislav Gara*. Budapest: MMA Kiadó, 2023. 320.

A magyar-francia irodalmi kapcsolatok jelentős kötet a *Gara László emlékezete*. A kétnyelvű kiadványban 1957-es megjelenése óta először olvasható magyar nyelven is az az igen fontos antológia, mely az 1956-os forradalomra reagáló francia költők magyar költőknek dedikált verseit gyűjti csokorba Gara László szerkesztésében. A kiadás ezen kívül azt is vállalja, mint címe is jelzi, hogy ezen antológia szerkesztőjének, a huszadik századi magyar-francia irodalmi kapcsolatok meghatározó alakjának, Gara Lászlónak emléket állítson.

Ehhez a *Francia költők tiszteletadása magyar költőknek (Hommage des poètes français aux poètes hongrois)* című antológián kívül A. Szabó Magda bevezetője és Guillaume Métayer előszava után közli Tüskés Anna tanulmányát Gara Lászlóról, valamint A. Szabó Magda szerkesztésében egy válogatást Gara Lászlóhoz kapcsolódó rövid szövegekből. Mindez a fordítók igényes munkájának köszönhetően egyaránt szól a magyar és a francia olvasóhoz, mindkettő számára élvezetes olvasmányt nyújtva.

A. Szabó Magda bevezetőjében nemcsak hangsúlyozza Gara László szerepét a magyar irodalom franciaországi megismertetésében, de ezt – Szabó Zoltánt idézve – „életének értelmeként” aposztrofálja, és 1956-ot ebben a tekintetben szimbolikus évként említi, ugyanis Gara innentől szenteli életét e célnak, és ekkor szerkeszti az e célt is szolgáló, már említett kötetet.

Guillaume Métayer a kötethez írt előszavában felhívja a figyelmet arra is, hogy az antológia a kor jelentős francia költőinek 1956-ra reagáló verseivel az élénk magyar-francia kapcsolatokat tükrözi.

Tüskés Anna részletes és olvasmányos, alapos bibliográfiával kiegészített tanulmánya nyolc szakzra tagolva, kronológiai sorrendben mutatja be Gara László életét és munkásságát, a francia nyelvvel és Franciaországgal való kapcsolatát, ha-

tását a kor irodalmi életére és magyar-francia kapcsolataira, valamint szellemi örökségét.

Tüskés Anna több alkalommal hangsúlyozza Garának a magyar-francia kapcsolatokban betöltött fontos szerepét. Gara már az 1920-as és 1930-as években ismeretséget köt párizsi magyarokkal, miután az újságírás mindössze 20 évesen, 1924-ben Párizsba viszi, ahol végleg ott marad. Mindvégig aktív tagja a külföldön élő magyar írók közösségének is, és folyamatosan tart fenn kapcsolatokat magyar és francia költőkkel, az 1950-es évek végére már „intézményként” emlegetik.

Az újságírásban is megmutatkozik közvetítő szerepe a két kultúra között: több időszakban dolgozik magyar lapoknak párizsi tudósítóként, 1956-ban pedig Fejtővel együtt a magyar forradalom hangja a francia sajtóban.

Szintén a kezdetektől része Gara életének az újságírás mellett a műfordítás is, folyamatosan fordít magyar szépirodalmi műveket franciára, nagy szerepet vállalva ezzel a magyar irodalom franciaországi megismertetésében, sokszor szerkesztőként is hozzájárulva egy-egy magyar költő francia kiadásához. Neki köszönhetjük többek között József Attila, Illyés Gyula, Ady Endre, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Ottlik Géza, Déry Tibor, Molnár Ferenc és Szabó Magda francia nyelvű megjelenését. Nevét is őrzi a „garaizmus”, az általa népszerűsített műfordítási módszer, melynek lényege a forma fontossága, és az, hogy költőt költő fordítson. A hatvanas évekre már a magyar irodalom franciaországi nagykövetének tekinthető, több mint 50 magyar antológiával és regényfordítással. Ekkor kezd egyik legjelentősebb munkájába, az *Antológiába* (*Anthologie de la poésie hongroise du XVIIe siècle à nos jours*), melynek célja a magyar költészet átfogó bemutatása: összesen ötszáz oldalon 132 költő 402 versét mutatják be különböző korokból. Bár a kötet fogadtatása vegyes, hatása mindenképpen említésre méltó, a mintájára magyar költészeti antológiák jelennek meg más nyelveken, így angolul is.

Tüskés Anna tanulmányában külön pontot szentel a jelen kiadványban megjelentetett antológiának, a *Francia költők tiszteletadása magyar költőknek* című kötetnek, érdekes információkkal szolgálva a keletkezés és megjelenés körülményeiről is; kifejti például, hogy néhány példány a megjelenés idején Magyarországra is eljutott. Leírja egyúttal, hogy a kötetben különböző világnézeti

költők találkoztak, aminek célja nem politikai, hanem az emberi szolidaritás kifejezése volt. A kötet specifikumaként említi, hogy a többi kötetből eltérően Gara francia költő barátai itt nem fordítóként, hanem szerzőként vettek részt a munkában.

A *Francia költők tiszteletadása magyar költőknek* című antológiát magát Gara László 1956-ban írt előszava vezeti be, melyben egyrészt az általa szerkesztett József Attila-kötet valamiféle folytatásaként aposztrofálja azt, másrészt említi a magyar költők kiállítását, és azt, hogy több francia költőnek az erre adott egyéni reakciója indította el a kötet létrejöttét.

Az antológia huszonnégy francia költő verseit tartalmazza, a költőket névsorban felsorakoztatva, a legtöbb esetben egy-egy verset közölve tőlük. Mind formai, mind tartalmi téren a változatosság jellemzi a verseket, melyeket többször konkrét magyar költőknek ajánlanak szerzőik. Az antológiát a költők rövid bemutatása zárja, melyben megismerhetjük a kötetben szereplő költőket, és többek esetében az őket Magyarországhoz vagy a magyar irodalomhoz fűző szálakat is.

A kiadvány végül A. Szabó Magda szerkesztésében a „*Kulinak születtem, nem mandarinnak*” – *Tükörsepek Gara László életéből* című szövegválogatáson keresztül igyekszik körüljárni Gara alakját. Ezek a rövid szövegek és szövegrészek visszaemlékezéseket mutatnak be kortársakról és kortársaktól, a kor eseményeiről, művekről (melyeken belül kiemelt helyen a most magyarul kiadott kötetéről és a Gara által szerkesztett *Antológiáról*), fordításokról, munkafolyamatokról, és legfőképpen a mindezeket összekötő Garáról. Eredetileg Franciaországban és Magyarországon megjelent szövegek egyaránt szerepelnek a gyűjtésben, de versek, levelek, és korábban kiadatlan szövegek is hozzájárulnak alakjának bemutatásához. Ily módon a kötet a róla szóló tanulmánnyal és szemelvényekkel együtt átfogó képet tár az olvasó elé Gara Lászlóról.

TARTALOM

Új elméletek kereszteződésében. A romantika francia aspektusai

TANULMÁNYOK

ÁDÁM ANIKÓ – RUTTKAY VERONIKA – TIMÁR ANDREA: Bevezető	503
KÁLAI SÁNDOR: A francia romantika és a médiakultúra	509
ÁDÁM ANIKÓ: Az irodalom tudásközvetítő szerepe. Romantika és episztemokritika	520
MATUZ BENCE: Esemény és egyenlőség. A romantika nyomai a kortárs francia filozófiában: Alain Badiou és Jacques Rancière	534
ZEMPLÉN GÁBOR: Latouri kaleidoszkóp és romantikus irodalom	544
GÁRDOS BÁLINT: Történelemkép és forradalomábrázolás 18. század végi brit regényekben	561
TIMÁR ANDREA: Posztholokauszt Coleridge. Arendt, Coleridge és a francia forradalom	574
MARY WOLLSTONECRAFT: Részletek <i>A nők jogaiért</i> című vitairatból. Rousseau-ról (Fordította: Péter Ágnes)	588

KÖNYVEK

PAUL NAGY: Une Francophonie millénaire: Anthologie de textes écrits en français par des auteurs hongrois, de 1918 à nos jours / SCHNELLER DÓRA	599
---	-----

LION FEUCHTWANGER:

Bin ich deutscher oder jüdischer Schriftsteller?
Betrachtungen eines Kosmopoliten. Mit bislang
unveröffentlichten Texten / LŐKÖS PÉTER

600

A. SZABÓ MAGDA, szerk.:

Gara László emlékezete – À la mémoire de Ladislav Gara
/ TAKÁCS PETRA

601

CONTENTS

At the Crossroads of New Theories: French Aspects of Romanticism

STUDIES

ANIKÓ ÁDÁM – VERONIKA RUTTKAY – ANDREA TÍMÁR: Introduction	503
SÁNDOR KÁLAI: French Romanticism and Media Culture	509
ANIKÓ ÁDÁM: The Knowledge Mediation Role of Literature: Romanticism and Epistemocriticism	520
BENCE MATUZ: Event and Equality – Marks of Romanticism in Contemporary French Philosophy: Alain Badiou and Jacques Rancière	534
GÁBOR ZEMPLÉN: Latourian Kaleidoscope and Romantic Literature	544
BÁLINT GÁRDOS: The Concept of History and the Representation of Revolution in Late Eighteenth Century British Novels	561
ANDREA TÍMÁR: Post-Holocaust Coleridge: Arendt, Coleridge and the French Revolution	574
MARY WOLLSTONECRAFT: From <i>A Vindication of the Rights of Woman</i> : On Rousseau (Translated by <i>Ágnes Péter</i>)	588
BOOKS	599

SOMMAIRE

A la croisée de nouvelles théories: Les aspects français du romantisme

ÉTUDES

ANIKO ÁDAM – VERONIKA RUTTKAY – ANDREA TIMAR: Introduction	503
SANDOR KÁLAI: Le romantisme français et la culture médiatique	509
ANIKO ÁDAM: La littérature comme transfert des savoirs: romantisme et épistémocritique	520
BENCE MATUZ: Événements et égalité – les traces du romantisme dans la philosophie française contemporaine: Alain Badiou et Jacques Rancière	534
GABOR ZEMPLÉN: Le caléidoscope latourien et la littérature romantique	544
BALINT GARDOS: L'image de l'histoire et la représentation de la révolution dans les romans anglais à la fin du 18e siècle	561
ANDREA TIMAR: Post-holocauste Coleridge: Arendt, Coleridge et la révolution française	574
MARY WOLLSTONECRAFT: Extraits de <i>Défense des droits de la femme</i> . Sur Rousseau (Traduit par Agnes Péter)	588

LIVRES 599

HELIKON
IRODALOM- KULTÚRATUDOMÁNYI SZEMLE

1955–1962

Vegyes tartalmú számok

1963

1. sz. A komplex összehasonlító kutatások elvi kérdései
2. sz. Nemzetközi Összehasonlító Konferencia (Budapest, 1962)
3. sz. Amerikai prózairodalom
4. sz. Viták a realizmusról

1964

1. sz. Az összehasonlító irodalomtudomány nemzetközi szemléje
- 2 – 3. sz. A kelet-európai avantgárd
4. sz. Shakespeare-évforduló (vegyes szám)

1965

1. sz. Mai világirodalmi mozgalmak és irányok
2. sz. A szocialista realizmus kérdéseiről
3. sz. Nacionalizmus és kozmopolitizmus; eredetiség – utánzás – hatás fogalmi (Az AILC IV. Kongresszusa – Fribourg, 1964. – előadásaiából)
4. sz. A kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet kérdései

1966

- 1 – 2. sz. Irányzatok és csoportok az 1920–30-as évek szovjet irodalmában
3. sz. Eszmék és művek a modern polgári irodalomban
4. sz. Irodalom és szociológia

1967

1. sz. Irodalom és folklór
2. sz. Pártosság, elkötelezettség, elkötelezetlenség
- 3 – 4. sz. A szovjet irodalomtudomány legújabb eredményeiből

1968

1. sz. A strukturalizmusról
2. sz. Az irodalmi irányzatok mint nemzetközi jelenségek (Az AILC V. Kongresszusa – Belgrád, 1967. – anyagából)
- 3 – 4. sz. Az irodalom és a társzművészetek

1969

1. sz. Kelet-európai irodalmak a századfordulón
2. sz. Művészet – tömegkultúra – irodalom
- 3 – 4. sz. A számítógépek és a humán tudományok (vegyes szám)

1970

1. sz. A Fekete-Afrika irodalmáról
2. sz. Irodalom és összehasonlító módszer (vegyes szám)
- 3 – 4. sz. Modern stilisztika

1971

1. sz. Irodalom és társadalom (AILC VI. Kongresszus. Bordeaux, 1970)
2. sz. Irodalomelméleti viták Franciaországban
- 3 – 4. sz. A közép-európai humanizmus kérdései (Sopron, 1971)

1972

1. sz. Science fiction (a műfaj esztétikai és poétikai kérdései)

2. sz. Klasszikusaink és Európa
 3 – 4. sz. A szocialista országok irodalmának másfél évtizede
 1973
 1. sz. Műelemzés és műfajelmélet (vegyes szám)
 2 – 3. sz. Irodalomtudomány és szemiotika
 4. sz. A XVIII. század és a felvilágosodás irodalma
 1974
 1. sz. Az AILC kanadai kongresszusa (Montreal, 1973. augusztus 13–19.)
 2. sz. Az elsüllyedt kultúrák irodalma
 3 – 4. sz. Modern poétika
 1975
 1. sz. Irodalom, világirodalom, nemzeti irodalom
 2. sz. Az újabb Délkelet-Európa-kutatások
 3 – 4. sz. Az európai romantika
 1976
 1. sz. Szubkultúra és underground
 2 – 3. sz. Irodalom és irodalomtörténet Ausztriában
 4. sz. Tudomány-e az irodalomtudomány?
 1977
 1. sz. A retorika újjászületése
 2. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa (1976. augusztus 12–17.)
 Különböző kultúrákban eredő irodalmak kapcsolatai a XX. században
 3. sz. Az AILC VIII., budapesti kongresszusa.
 Összehasonlító irodalomtudomány és irodalomelmélet
 4. sz. A budai Egyetemi Nyomda szerepe a kelet-európai népek társadalmi,
 kulturális és politikai fejlődésében (1777–1848)
 Budapest, 1977. szeptember 5–8.
 1978
 1 – 2. sz. Kutatási irányok a 20-as évek szovjet irodalomtudományában
 3. sz. Érték és társadalom. Transzgresszív elemzések
 4. sz. Új magyar világirodalom-történet
 1979
 1 – 2. sz. Az ázsiai népek irodalma
 3. sz. A jugoszláv népek irodalma
 4. sz. Az egyéni és a kollektív a nyelvben és az irodalomban
 (FILLM XIV. Kongresszus, Aix-en-Provence, 1978)
 1980
 1 – 2. sz. Recepciókutatás és befogadásesztétika
 3 – 4. sz. Az orosz szimbolizmus
 1981
 1. sz. Az irodalom klasszikus modelljei – Az irodalom és a társművészetek –
 A regény fejlődése
 2 – 3. sz. Régi és új hermeneutika
 4. sz. Irodalom és felvilágosodás
 1982
 1. sz. A Vormärz-irodalom és néhány magyar vonatkozása
 2 – 3. sz. Új kutatási irányok a szovjet irodalomtudományban
 4. sz. Művelődéstörténet és Kelet-Európa

1983

1. sz. Az AILC X. Kongresszusa
2. sz. Irodalomelmélet és beszédaktus-elmélet
- 3 – 4. sz. Irányzatok a mai francia irodalomtudományban

1984

1. sz. Polémiák a francia forradalom előtt
- 2 – 4. sz. Svájci népeinek irodalma – svájci irodalom?

1985

1. sz. A FILLM budapesti kongresszusa – A polonisztika Magyarországon
- 2 – 4. sz. Az olasz irodalomtudomány napjainkban

1986

- 1 – 2. sz. A műfordítás távlatai
- 3 – 4. sz. Szájhagyományok és irodalom a mai Afrikában

1987

- 1 – 3. sz. A posztmodern amerikai irodalom
4. sz. Hlebnyikov és az orosz avantgárd

1988

- 1 – 2. sz. Kanadai irodalmak
- 3 – 4. sz. A stilisztika útjai és lehetőségei

1989

1. sz. Az empirikus irodalomtudomány elmélete
2. sz. A felvilágosodás és nemzeti fejlődés
(A budapesti Nemzetközi Felvilágosodás Kongresszus anyagából)
- 3 – 4. sz. A szövegkiadás új elmélete és gyakorlata: a szövegek keletkezés-kritikája

1990

1. sz. A mai nemzetközi folklorisztika
- 2 – 3. sz. Irodalom és pszichoanalízis
4. sz. A jelentésteremtő metafora

1991

- 1 – 2. sz. A biedermeier kora – nálunk és Európában
- 3 – 4. sz. Hagyomány és modernizáció a mai kínai kultúrában

1992

1. sz. A frankofon irodalmak sajátosságai
2. sz. Profizmus az irodalomtudományban
- 3 – 4. sz. A Név hatalma

1993

1. sz. A konstruktivista irodalomtudomány
- 2 – 3. sz. Elsikkasztott orosz irodalom
4. sz. A mai lengyel irodalomtudomány

1994

- 1 – 2. sz. Az amerikai dekonstrukció
3. sz. A kortárs olasz irodalom
4. sz. Feminista nézőpont az irodalomtudományban

1995

- 1 – 2. sz. Poszt szemiotika. A szubjektum-elméletek és a mai irodalomtudomány
3. sz. A stílus diszkurzív elmélete
4. sz. Rendszerelvű irodalomtudomány

- 1996
- 1 – 2. sz. Intertextualitás
 - 3. sz. Újraegyesült Németország – egységes német irodalom?
 - 4. sz. A posztkoloniális művelődéstudomány
- 1997
- 1 – 2. sz. A félmúlt klasszikusai
 - 3. sz. Hermeneutika az orosz századelőn
 - 4. sz. A lehetséges világok poétikája
- 1998
- 1 – 2. sz. Az újhistorizmus
 - 3. sz. Kánonok a kis népek irodalmában
 - 4. sz. Textológia vagy textológiák?
- 1999
- 1 – 2. sz. A szó poétikája
 - 3. sz. Latin-amerikai irodalomelmélet
 - 4. sz. Kulturális antropológia és irodalomtudomány
- 2000
- 1 – 2. sz. A romantika tétjei
 - 3. sz. A korszakok alakzatai
 - 4. sz. (Új) filológia
- 2001
- 1. sz. Változatok a dialógusra
 - 2 – 3. sz. Dante a XX. században
 - 4. sz. Az interpretáció érvényessége
- 2002
- 1 – 2. sz. A *Poétika* újraolvasása
 - 3. sz. Autobiográfia-kutatás
 - 4. sz. A multikulturalizmus esztétikája
- 2003
- 1 – 2. sz. A minimalizmus
 - 3. sz. Mikrotörténetírás
 - 4. sz. Kísérleti irodalom
- 2004
- 1 – 2. sz. Petrarca: hermeneutika és írói személyiség
 - 3. sz. A hipertext
 - 4. sz. Wittgenstein poétikája
- 2005
- 1 – 2. sz. A kritikai kultúrakutatás
 - 3. sz. Régi az újban
 - 4. sz. Vico körei
- 2006
- 1 – 2. sz. Kritikai szubjektivizmus
 - 3. sz. Frege aktualitása
 - 4. sz. Relevancia
- 2007
- 1 – 2. sz. Alteritás, poétika, filozófia
 - 3. sz. Ökokritika
 - 4. sz. Etikai kritika

2008

- 1. sz. A második olvasat
- 2 – 3. sz. A közvetítés poétikája
- 4. sz. Az autonómia új esélyei

2009

- 1 – 2. sz. Eszmetörténet és irodalomtudomány
- 3. sz. Szimbólum- és allegóriaelméletek
- 4. sz. A jövőbelátás poétikái

2010

- 1 – 2. sz. Térpoétika
- 3. sz. A félre-értelmezett futurizmus
- 4. sz. A szerző poétikája

2011

- 1 – 2. sz. Testírás
- 3. sz. Meghekkelt valóságok
- 4. sz. Új gazdasági kritika

2012

- 1 – 2. sz. A Helikon repertórium 1955–2011
- 3 – 4. sz. Boccaccio 700

2013

- 1. sz. Narratív design
- 2. sz. Kognitív irodalomtudomány
- 3. sz. Corpus alienum
- 4. sz. Esztétika és politika

2014

- 1. sz. Cseh dekadencia
- 2. sz. Funkciótörténet és kontextuális-kulturális narratológia
- 3. sz. Az archívumok elméletei
- 4. sz. Komparatistikai kutatások az ezredfordulón

2015

- 1. sz. A kreatív írás-oktatás és a kortárs amerikai próza
- 2. sz. Transznacionális perspektívák az irodalomtudományban
- 3. sz. Horatius *Ars poeticája*
- 4. sz. Az ólomévek kultúrája és utóélete – A terrorizmus az olasz művészetekben és irodalomban

2016

- 1. sz. Az addikció kulturális és kritikai elméletei
- 2. sz. Biblioterápia, irodalomterápia
- 3. sz. Műfaj és komparatistika
- 4. sz. Szabadkőművesség. Új irányok a 18. századi európai maszonéria kutatásában

2017

- 1. sz. A százéves dada
- 2. sz. Hálózatelmélet és irodalomtudomány
- 3. sz. Sokarcú modernség és irodalomtörténet-írás
- 4. sz. Fénykép és irodalom

2018

- 1. sz. Tzvetan Todorov, a közvetítő
- 2. sz. Nem természetes narratológia

- 3. sz. Próza a posztmodern (próza) után
- 4. sz. Poszthumanizmus

2019

- 1. sz. Dehumanizáció: az elkövető alakja
- 2. sz. Térkép és irodalom
- 3. sz. Közép-európai komparatiztika
- 4. sz. Gérard Genette, a szerszámkészítő

2020

- 1. sz. Számítógépes irodalomtudomány
- 2. sz. Posztmodern gótika
- 3. sz. Posztszekularizáció
- 4. sz. Irodalmak Afrikában

2021

- 1. sz. Genetikus kritika
- 2. sz. Realizmusok
- 3. sz. Költői igazságosság
- 4. sz. Irányok a gyerekirodalom-kutatásban

2022

- 1. sz. Kultúrorvostan/Orvosbölcészet
- 2. sz. Diagrammatológia
- 3. sz. Transzkulturális emlékezetkutatás
- 4. sz. Francia színházfilozófia. Mimeszisz

2023

- 1. sz. Krimi
- 2. sz. „Inklinációk”. Kortárs női filozófiák
- 3. sz. Narratív fordulat
- 4. sz. Ökodiskurzusok

2024

- 1. sz. Irodalmi adaptáció
- 2. sz. Etnofuturizmusok
- 3. sz. Az angol romantika a kortárs elméletekben
- 4. sz. Új elméletek kereszteződésében: A romantika francia aspektusai

HU ISSN 0017-999X

Kiadja a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet,
Felelős kiadó: Balogh Balázs főigazgató, Kecskeméti Gábor igazgató
Nyomdai előkészítés:
HUN-REN BTK Történettudományi Intézet
Tudományos Információs Osztály
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Hudecz Andrea
A fedél és a tipográfia Baranyai András munkája
Nyomdai munkák: Prime Rate Zrt., Budapest
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1089 Budapest, Orczy tér 1.). Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: +36-1-303-3440. További információ: +36-80-444-444. Példányonként megvásárolható az Írók Boltjában (1061 Budapest, Andrássy út 45.), a BTK Penna Bölcsész Könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar u. 40., tel.: +36-30-203-1769), a folyóirat 2016 előtti számai beszerezhetők az Argumentum Kiadónál (1085 Budapest, Mária u. 46., tel.: +36-1-485-1040, fax: +36-1-485-1041). Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel./fax: +36-1-201-8891).

Előfizetési díj 2024-re: 6400 Ft

Egy szám ára: 1700 Ft

MTA MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA

Nemzeti
Kulturális
Alap

*Folyóiratunknak ez a száma a Magyar Tudományos Akadémia
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.*

Ára: 1700 Ft

Előfizetés egy évre: 6400 Ft

9 770057 999008 2 4004